

JVDOOCVS VREDIS



KUNST AUS DER STILLE
EINE KLOSTERWERKSTATT DER DÜRERZEIT

KUNST UIT DE STILTE
EEN KLOOSTERWERKPLAATS UIT DE TIJD
VAN DÜRER

Abbildung Umschlag
Verkündigung an Maria
Westfälisches Landesmuseum für
Kunst und Kulturgeschichte
Katalog-Nr. 44

Abbildung Seite 2
Kartäuserstammbaum-Triptychon
Öl auf Holz
Mitteltafel: 164 x 98 cm
Flügel: 164 x 44 cm
Germanisches Nationalmuseum
Nürnberg
Inv.Nr. Gm 580
Foto: Germanisches Nationalmuseum
Nürnberg

Diese Publikation erscheint im Rahmen des gemeinsamen
Forschungs- und Ausstellungsprojektes „Judocus Vredis“.

De publicatie verschijnt in het kader van het gemeenschappelijk
onderzoeks- en tentoonstellingsproject „Judocus Vredis“.

Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte Münster
Hamaland-Museum Vreden / Kreismuseum Borken
Historisch Museum De Waag Deventer

Mit finanzieller Förderung der EUREGIO Gronau
Met financiële steun van de EUREGIO Gronau

Gedruckt mit freundlicher Unterstützung des Landschaftsverbandes Westfalen-Lippe.
Abteilung Kulturpflege
Gedrukt met welwillende medewerking van het Landschapsverband Westfalen-Lippe,
afdeling Kulturpflege

INHALT · INHOUD

Zum Geleit - Ten Geleide Landrat Gerd Wiesmann, Euregio, S. D. Rudolph Erbprinz von Croy	9
Einleitung · Inleiding Prof. Dr. Klaus Bußmann, Dr. Annette Menke, drs. Nina Herweijer	14
Der Kartäuserorden und seine Verbreitung Die geistige Heimat des Judocus Vredis Hermann Terhalle	19
Überlegungen zum Kartäuserleben Janez Hollenstein, O. Cart.	33
Die Lebensformen der Kartäuser im Vergleich zu anderen Orden James Hogg	51
Judocus Vredis und die Kartause Weddern Franz-Josef Kosel	61
Anhang 1 Auszug aus der Chronik des Kartäuserklosters Weddern, übertragen aus dem Lateinischen von P. Hermann Lübbering, OMI	165
Anhang 2 Verzeichnis der Rektoren und Prioren nach den Klosterchroniken	179
Anhang 3 Mönche, die künstlerisch bzw. kunsthandwerklich tätig waren	181
Anhang 4 Auszug aus dem Schmeddes-Vermessungsplan von 1804	183
Anhang 5 Bauliche Änderungen in der Kartause Weddern	184
Productie en gebruik van pijpen en terracota devotionalia in de Nederlanden (ca. 1350 - ca. 1550) Het ambacht van de heiligenbacker voor Judocus Vredis, een archeologisch verslag Sebastiaan Ostkamp	189

Der Buchbesitz des Kartäuserklosters Weddern Timothy Sodmann	257
Kleinodien aus der ehemaligen Klosterkirche in Weddern Annette Menke	281
Die verborgene Sprache in Kunstwerken des Kartäusers Judocus Vredis Ingeborg Eugenia Doetsch	291
Technologische Untersuchung einiger Tonreliefs des Kartäusermönchs Judocus Vredis und seiner Nachfolger Beobachtungen und Überlegungen zur Herstellungstechnik sowie den Materialien und Werkzeugen anhand von vergleichenden Detailanalysen Claudia Musolff	359
Die Karthaus im 19. und 20. Jahrhundert und ihre Bauten Joseph Lammers	397
Katalog: Judocus Vredis und sein Umkreis Franz-Josef Kosel, Claudia Musolff	427
Autoren · Auteurs	571
Dank	573



- | | | |
|------------------|---------------------|----------------|
| 1 Alkmaar | 13 Vollenhove | 24 Den Dungen |
| 2 Amsterdam | 14 Kampen | 25 Veere |
| 3 's-Gravehage | 15 Deventer | 26 Nieuwlande |
| 4 Wassenaar | 16 Holten | 27 Reimerswaal |
| 5 Leiden | 17 Oldenzaal | 28 Antwerpen |
| 6 Zoeterwoude | 18 Voorst | 29 Brugge |
| 7 's-Gravenzande | 19 Zwijndrecht | 30 Mechelen |
| 8 Delft | 20 Dordrecht | 31 Foy |
| 9 Gouda | 21 Gorinchem | 32 Huy |
| 10 Utrecht | 22 Geertruidenberg | 33 Amay |
| 11 Soest | 23 's-Hertogenbosch | 34 Luik |
| 12 Amersfoort | | |

PRODUCTIE EN GEBRUIK VAN
PIJPAARDEN EN TERRACOTTA
DEVOTIONALIA IN DE NEDERLANDEN
(CA. 1350 – CA. 1550)

Het ambacht van de heyligenbacker voor Judocus Vredis,
een archeologisch verslag

Inleiding

Op 19 december 1444 vond Margniete Albert Gysendochter onder het ijs van een Amersfoortse stadsgracht een onooglijk houten Mariabeeldje. Volgens de lokale legende zweefde het onbeweeglijk in het sterk stromende water. Uit schaamte voor het primitieve uiterlijk was het beeldje enkele weken tevoren door een meisje dat intrad in een klooster weggeworpen. Door toedoen van de bovenaardse krachten werd het echter teruggevonden, en vrijwel direct begon via het miraculeuze beeldje op voorspraak van Maria een lange reeks wonderen. Het beeldje werd op 26 december plechtig overgebracht naar de Onze-Lieve-Vrouwekapel in Amersfoort, alwaar het een geliefd einddoel werd voor grote drommen pelgrims (afb. 2).¹



Vele beelden en andere voorwerpen die een rol vervulden bij de dagelijkse praktijk van de persoonlijke devotie trof een zelfde lot als het Amersfoortse beeldje. Want ondanks de veroordeling van het weggooien die spreekt uit de legende van het later miraculeuze voorwerp, blijkt uit archeologisch onderzoek dat het afdanken van dergelijke voorwerpen zeer gebruikelijk was. Wanneer de objecten beschadigd raakten of om welke reden dan ook niet meer aan de smaak van hun eigenaren voldeden, belandden ze tezamen met het overige huishoudelijke afval in de beerput, gracht of op de vuilstortplaats. Zelfs afgedankte schilderijen lijken dit lot beschoren te zijn geweest.² Ongeschonden komen de voorwerpen overigens zelden uit de bodem tevoorschijn (afb. 3 en 4). Er zijn aanwijzingen dat een deel van deze objecten voor het weggooien opzettelijk werd beschadigd om de eraan toegeschreven magische kracht te breken.³ Niet alles dat werd afgedankt kwam evenwel in de bodem terecht: een onbekend deel van de afgedankte houten devotionalia belandde in de haard, terwijl van metalen voorwerpen de grondstof kon worden gerecycled. Voor vrijwel alle in de bodem belande devotionalia geldt dat ze daar, in tegenstelling tot het Amersfoortse beeldje, achterbleven ofwel tot stof vergingen. Een klein deel van deze voorwerpen kwam de laatste decennia tijdens opgravingen of ander grondverzet als archeologische vondst tevoorschijn.⁴ Door deze vondsten in



2
*Pelgrimsinsigne uit Amersfoort
 lood-tin, 1450-1500
 afgebeeld is de vondst van
 het miraculeuze beeld
 opschrift AMERSFOERT MCCCCXLV
 bodenvondst Amsterdam, h. 5,6 cm*

combinatie met hun archeologische context te bestuderen kunnen we ons een beeld vormen van de productie en consumptie van deze groep realia in de late Middeleeuwen en de vroege Nieuwe Tijd.

In de navolgende bijdrage zal eerst een korte geschiedenis van de laatmiddeleeuwse persoonlijke devotie geschetst worden. Vervolgens zal worden ingegaan op de rol die pijpen en terracotta devotionalia hierbij speelden. Achtereenvolgens zullen de producenten en de consumenten aan de hand van archeologisch materiaal aan de orde komen. Tenslotte zal aandacht besteed worden aan pijpen en terracotta reliëfs uit de Nederlandse bodem. Op deze wijze zal gepoogd worden de context te reconstrueren waarbinnen de productie van Judocis van Vreden te plaatsen is.

Omdat het binnen het kader van dit onderzoek niet mogelijk was om alle in de Nederlanden opgegraven laatmiddeleeuwse (fragmenten van) pijpen en terracotta devotionalia te bestuderen, kan het beeld niet volledig zijn. Op basis van reeds gepubliceerde stukken en het materiaal dat werd verzameld tijdens stadsarcheologisch onderzoek van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Dordrecht ontstond een eerste overzicht van wat er geproduceerd en gebruikt is, en waar.⁵ Daarnaast werden de collecties van de stadsarcheologische diensten van Alkmaar, Amsterdam, Delft, 's-Gravenhage en Utrecht nader bekeken.⁶ Voor Leiden bestaat een studie waarin de tot 1989 uit de bodem van deze stad tevoorschijn gekomen pijpen beeldjes en reliëfs beschreven zijn.⁷ De collectie van het Centraal Museum is door middel van enkele publicaties ontsloten.⁸ Ook konden de collecties van Museum Catharijneconvent te Utrecht en van H.J.E. van Beuningen te Cothen bij het onderzoek betrokken worden.⁹ Tenslotte bleek een kleine groep pijpen fragmenten uit de late Middeleeuwen en vroege Nieuwe Tijd in het Amsterdamse Pijpenkabinet scherven van twee reliëfs en een moderne afdruk van een dergelijk stuk uit een oude mal te omvatten. Vrijwel alle bestudeerde literatuur en alle archeologische collecties hebben betrekking op materiaal uit de Noordelijke Nederlanden; vondsten uit de Zuidelijke Nederlanden komen slechts bij uitzondering aan de orde.

Devotie in het klooster en thuis¹⁰

In de twaalfde en de dertiende eeuw traden drastische veranderingen op in de mentaliteit, waarbij zich onder meer de godsdienstbeleving wijzigde. Meer en meer verschoof het accent in de verering van Christus als heerser over de gehele kosmos naar Zijn menszijn.¹¹ Omdat binnen grotere groepen de individuele mens gedurende deze periode steeds belangrijker wordt, krijgen ook de menselijke kanten van Christus zoals Zijn geboorte en Zijn lijden meer aandacht. God wordt mens in de geboorte van Christus en door het lijden en ster-



3

Maria met Kind
Noordelijke Nederlanden
eikenhout 1325-1350
bodenvondst Dijkstraat Amsterdam
h. 21,3 cm

4

Sint-Catharina
pijpaarde, Noordelijke Nederlanden
resten van oorspronkelijke polychromie
1400-1500
bodenvondst Sint-Pietersgasthuis Rokin
Amsterdam
h. 26,3 cm

ven aan het kruis overwint Hij de menselijke zonden en de dood. Diverse verhalen uit het Nieuwe Testament worden belangrijker voor de individuele gelovigen door de belofte van de eeuwige zaligheid die er uit spreekt. Christus' geboorte en Zijn aanbidding door de drie koningen zijn belangrijke stappen in het verhaal van Gods menswording. Zijn lijden aan het kruis en de martelingen die daar aan voorafgingen hebben een bijzondere betekenis in de context van de naderende verlossing. De passiewerktuigen; kruis, lans, doornenkroon, spijkers, zuil en gesel zijn als wapenen waarmee de overwinning werd bevochten objecten die centraal staan bij de verering. Maria krijgt als moeder van Christus een speciale plaats tussen God en de mensen. Omdat God haar koos als moeder voor Zijn Zoon, is zij voor de gelovigen de ideale tussenpersoon. Ook de aankondiging van Christus' geboorte door de engel Gabriël aan Maria werd gezien als een belangrijke stap in de menswording van God. De annunciatie werd zo een nadrukkelijk thema van verering bij de persoonlijke devotie.

Naast Maria konden ook heiligen een rol van bemiddelaar tussen de mens en God vervullen. Deze mensen hadden namelijk door een voorbeeldig vroom leven of door een martelaarschap blijk gegeven het waardig te zijn om in Gods nabijheid te verkeren. Tevens vervulden heiligen door hun godvruchtige levenswandel een voorbeeldfunctie voor de gelovigen. Door te leven als deze heiligen kon men net als zij zalig worden. De attributen van de verschillende heiligen zijn veelal bepaald door de marteldood die ze stierven, ofwel zijn ze ontleend aan belangrijke elementen uit hun legendarische leven. Op hun beurt waren de attributen vaak weer bepalend voor de groep mensen die de heiligen vereerden. Zo werd Sint Sebastiaan gedood door pijlen, derhalve was hij onder meer de heilige van de boogschutters. Bepaalde gebeurtenissen of ziekten konden ook gerelateerd zijn aan specifieke heiligen. Omdat Sint Sebastiaan werd aangeroepen voor het genezen van pijlwonden, kon men hem ook aanroepen als beschermheilige tegen de pest. Tenslotte was ook de feestdag waarop een heilige vereerd werd bepalend voor wie tot zijn schare van aanbidders behoorden. Wanneer op de dag waarop iemand geboren werd een bepaalde heilige vereerd werd, kon dit de aanleiding zijn dat deze persoon de rest van zijn leven deze heilige als patroon vereerde.

Een belangrijk element van de laatmiddeleeuwse spiritualiteit is de nadruk die gelegd wordt op het zelf meebeleven van de emoties uit nieuwtestamentische verhalen.¹² Door je bijvoorbeeld te verliezen in de dramatiek van Christus' lijden, kon je je er deelgenoot van maken. Men kon dit onder meer bewerkstelligen door afbeeldingen van dergelijke verhalen te aanschouwen of zelfs door ze na te bootsen. Een bekend voorbeeld van dit laatste is het verzorgen van een Christuskind in de vorm van een beeld(je) in een kribbe.¹³

In eerste instantie werd het privé-gebed en de meditatie waarschijnlijk uitsluitend door kloosterlingen in de beslotenheid van hun cel of klooster beoefend. Door de prediking van met name franciscaner monniken verbreidden deze gebruiken zich ook onder leken. Mogelijk kwam (een deel van) de elite via geschriften of onderlinge relaties met geestelijken eerder in contact met ideeën die leidden tot de private devotie. Bij het gewone volk lijkt zich echter ook vrij snel eenzelfde devotiebehoefte ontwikkeld te hebben.

De persoonlijke devotie was verantwoordelijk voor een grote vraag naar devotionalia, hetgeen leidde tot een enorme productie ervan. Een belangrijk deel van deze vraag werd veroorzaakt door het zojuist beschreven meebeleven van bepaalde aan bijbelse gebeurtenissen gerelateerde emoties door naar afbeeldingen ervan te kijken. Schilderijen, retabels, ivoeren en beelden in onze huidige musea zijn een tastbare herinnering aan de laatmiddeleeuwse vroomheid. Echter, ze verschaffen ons wel een eenzijdig beeld van de gebedscultuur. De door

overlevering bewaard gebleven realia zijn namelijk vrijwel zonder uitzondering de meer kostbare bezittingen van kerken en kloosters, hoge geestelijken, edellieden en de hogere burgerij. Het beeld dat hieruit ontstaat is dat vooral mensen uit deze groepen participeerden in de tot nog toe beschreven gebedscultuur. Een toenemende behoefte aan devotiemateriaal, die leidde tot een vereenvoudiging in de productie ervan, wordt door kunsthistorici als een relatief late ontwikkeling gezien. Zo wordt de ontwikkeling van de prentkunst in de vijftiende eeuw als een democratisering van devotioneel beeldmateriaal beschouwd.¹⁶ Een van de zeldzame bij kunsthistorici bekende voorbeelden van goedkope devotionalia is een honderdtal afbeeldingen uit de vijftiende en zestiende eeuw die werden gevonden onder de vloer van het koor van het voormalige vrouwenstift Wienhausen bij Celle. Het betreft kleine uitgesneden beschilderde perkamentbladen die op houten plankjes zijn vastgelijmd.¹⁷ Ook deze groep heeft een relatief late datering.

Vanaf welk tijdstip de gewone man kon beschikken over zijn eigen devotionalia, hoe breed het bezit hiervan in de samenleving verspreid was en hoe deze objecten eruit zagen, zijn typische vragen waarop de archeoloog een antwoord kan geven. Door het in de inleiding besproken weggooigedrag van de laatmiddeleeuwse mens, belandden namelijk veel van deze objecten in de bodem, waar ze na een eeuwenlang verblijf door archeologen kunnen worden teruggevonden. De locaties waar deze vondsten worden aangetroffen: een hoofdstraat, een buurt waar ambachtslieden woonden, een kasteel of een klooster, verschaffen informatie over de vroegere gebruikersgroep van deze vondsten. Ook het overige huisraad en de etensresten waartussen deze objecten worden gevonden geven vaak een indicatie tot welke groep de voormalige eigenaren behoorden. Daarnaast zijn de andere mobilia die bij deze voorwerpen worden aangetroffen belangrijk, omdat aan de hand van een complete vondstgroep meestal een vrij nauwkeurige datering kan worden bepaald.

Wanneer we nu naar het archeologische materiaal kijken, dan lijkt het erop dat ook de gewone man reeds in de late dertiende of vroege veertiende eeuw kon beschikken over (goedkoop) devotiemateriaal. Zo is uit Amsterdam, Dordrecht, Kampen en Nieuwlande een aantal kleine, holle beeldjes bekend van een tin/lood legering van Maria met het Kindje Jezus op schoot (afb. 5).¹⁸ Deze beeldjes zijn rond 1300 te dateren. In 's-Hertogenbosch werd een veertiende-eeuws beeldje van een vrouwelijke heilige, eveneens van een tin/lood legering vervaardigd en mogelijk ook Maria voorstellend, gevonden.¹⁹ Dergelijke vondsten zijn tot nog toe zeldzaam en worden meestal pas na afloop van de opgraving door detectoramateurs gevonden. Een betere organisatie van het archeologisch veldwerk, waarbij meer aandacht uitgaat naar het verzamelen van vondstmateriaal in de opgraving, zal zeker leiden tot een toename van verge-

lijkbare vondsten.¹⁸ Een eenvoudig gesneden veertiende-eeuwse eikenhouten Madonna uit de bodem van Amsterdam (zie afb. 3) laat zien dat ook dergelijke stukken reeds vroeg beschikbaar waren. Een andere, tot op heden zeer zeldzame, vondst uit 's-Hertogenbosch is een klein steengoed heiligenbeeldje dat mogelijk in Langerwehe werd vervaardigd.¹⁹

Meer algemeen zijn vondsten van pijparden beeldjes. Uit historische bronnen weten we dat in Keulen reeds in de veertiende eeuw een beeldendrukker actief was.²⁰ De opgraving van het nabij Zwolle gelegen kasteel Voorst leverde het fragment op van zo'n vroege pijparden Maria met Kind (afb. 6). Omdat dit kasteel in 1363 verwoest werd, weten zeker dat dit beeldje in ieder geval vóór dat jaar vervaardigd werd. Een dergelijke vroege vondst is tot op heden een zeldzaamheid. In de vijftiende en vroege zestiende eeuw zijn echter enorme hoeveelheden beeldjes, beelden en in mindere mate ook reliëfs van keramiek vervaardigd.



5
Maria met Kind
lood-tin (hol), Noordelijke Nederlanden?
1275-1350, bodenvondst Dordrecht
h. 5,8 cm

Pijpaarden en terracotta devotionalia

In 1982 schreef Caron in de catalogus bij de tentoonstelling „Vroomheid per dozijn“, die werd gehouden in het Utrechtse Museum Catharijneconvent, een korte bijdrage waarin pijpaarden beelden werden omschreven als de tastbare voortbrengselen van een massacultuur.²¹ Het begrip „voor de massa“ wordt in culturele zin onder meer omschreven als het onderscheiden van het vulgaire van het smaakvolle.²² Zonder dat we nu direct een waardeoordeel uitspreken bieden deze omschrijvingen een belangrijk handvat om de rol van pijpaarden sculpturen binnen de laatmiddeleeuwse behoefte aan devotionalia te begrijpen. Vanaf de dertiende eeuw zijn binnen de materiële cultuur diverse ontwikkelingen waarneembaar, waarbij voorwerpen, die door het gebruik van dure grondstoffen aan een hoge(re) maatschappelijke context te relateren zijn, werden uitgevoerd in goedkopere materialen. Een voorbeeld van deze ontwikkeling gedurende de veertiende en vijftiende eeuw is het vertalen van metalen voorwerpen in vergelijkbare objecten van lokaal geproduceerde keramiek.²³ De voorwerpen kwamen zo voor grotere groepen beschikbaar. Het zijn echter niet alleen de voorwerpen die zo beschikbaar kwamen, ook de aan de voorwerpen gerelateerde gebruiken konden zo door grotere groepen gebezigd worden. Zo kan de vertaling van metalen voorwerpen in lokaal aardewerk gerelateerd worden aan een bredere adaptatie van bijvoorbeeld gebruiken rond de persoonlijke hygiëne.²⁴

Ook het eenvoudig vermenigvuldigen van devotiemateriaal in lood/tin en later in pijpaarde past in deze ontwikkeling. Waarschijnlijk werden in de dertiende en veertiende eeuw lood/tinnen beeldjes vervaardigd, die in de loop van de veertiende eeuw door vergelijkbare exemplaren in pijpaarde van de markt verdrongen werden. De verschuiving van het ene naar het andere materiaal heeft er mogelijk mee te maken dat beide soorten beeldjes gepolychromeerd waren. De witte, enigszins poreuze, pijpaarden ondergrond was hiervoor beter geschikt dan het glimmende, gladde metaal. Nu zal de grondstof niet direct verantwoordelijk zijn geweest voor het prijsverschil tussen houten en pijpaarden beeldjes. Dit prijsverschil werd vooral veroorzaakt door de productiewijze. Wanneer de „heyiligenbacker“ eenmaal over mallen en pijpaarde beschikte, kon hij op één dag vele tientallen beeldjes produceren; een productie die onmogelijk door een beeldensnijder gehaald kon worden.

De competitie, die tussen de verschillende ambachtslieden bestond, leidde tot een situatie waarin ieder produceerde voor een eigen marktsegment. De verschillende ambachtslieden produceerden gelijksoortige voorwerpen in verschillende materialen en/of uitvoeringen. Een mooi voorbeeld hiervan zijn beeldjes van het Kind Christus, de zogenaamde „Jésueau“. Uit de vroege vijftiende eeuw bleef een zilveren Luikse „Jésueau“ met bijbehorende zilveren wieg



6
Maria met Kind
Keulen?, pijpaarde, vóór 1363
bodemvondst kasteel Voorst bij Zwolle
h. 5,7 cm

bewaard.²³ Stadskernonderzoek in Tiel leverde een messing exemplaar uit dezelfde periode op (afb. 7). Voorbeelden van pijpenaarde en terracotta zijn zeer algemene verschijningen in vijftiende- en vroeg-zestiende-eeuwse vondstcomplexen (afb. 8 en 9). De beeldjes werden al dan niet in combinatie met (houten) wiegjes gebruikt.²⁴



7
Christus baby
messing (hol), Nederlanden?, 1375-1425
bodenvondst Tiel, h. ca. 10 cm

De productie van zowel kleine als grote beelden en reliëfs in pijpenaarde was vrij eenvoudig. Van een patrijs, het oorspronkelijke positief, werd een mal ofwel matrijs vervaardigd. Van welk materiaal de patrijzen werden gemaakt is niet met zekerheid bekend, mogelijk waren ze van hout.²⁷ Matrijzen werden gemaakt van dezelfde pijpenaarde of terracottaklei waarvan ook de uiteindelijke beeldjes werden geproduceerd (afb. 10). Vrijstaande beelden werden in tweeledige malen gemaakt. De voor- en achterzijde van het beeld(je) werden ieder in een afzonderlijk deel van de mal gedrukt. Beide zijden van deze mal werden vervolgens tegen elkaar geplaatst, waarna de holle beeldjes van binnen aan elkaar werden vastgesmeerd. De gesloten malen werden dan te drogen gelegd, waarbij via de enigszins poreuze mal het vocht uit de klei verdampte. Op deze manier kromp het beeldje los uit de mal en was zo gemakkelijk te verwijderen. Bij gro-



8
Christus baby
 Noordelijke Nederlanden, pijpenaarde
 1475-1525, bodemvondst Alkmaar
 h. 8,7 cm



9
Christus baby
 Noordelijke Nederlanden, terracotta
 1475-1525, bodemvondst Dordrecht
 h. 9 cm

tere beelden werd vaak nog in de onderzijde een bodem geboetseerd (zie afb. 12). Een gat in deze bodem was noodzakelijk om de in het beeld aanwezige overtollige lucht tijdens het bakken af te kunnen voeren. Reliëfs werden op vergelijkbare wijze in mallen gevormd. Een verschil met de beelden is dat de reliëfs slechts uit één zijde bestonden. Overigens werden er ook beelden met één zijde vervaardigd.²⁸ Wanneer de uit de mal genomen beelden en reliëfs een laatste bewerking hadden ondergaan, waarbij eventuele oneffenheden werden verwijderd, konden ze gebakken worden.



10
*Mal met moderne afdruk
 Dordrecht, Sint-Antonis, pijpaaarde
 1475-1525, bodenvondst Dordrecht
 b. afdruk 12,9 cm*

Als grondstof gebruikte heyligenbackers niet louter pijpaaarde om hun beelden en reliëfs te drukken. Terracotta voorwerpen vormen een belangrijk bestanddeel van de totale overgeleverde productie. De verhouding tussen pijpaaarden en terracotta producten zal echter sterk per werkplaats gevarieerd hebben. Terracotta werd verkregen door pijpaaarde te vermengen met lokale roodbakkende klei. In sommige gevallen werd zelfs zuivere roodbakkende klei gebruikt. Omdat de textuur van de lokale klei grover is, leidt het gebruik ervan tot een vaak meer pover product. De roodbruine tot vuilgele ondergrond van terracotta objecten was daarnaast niet geschikt voor het aanbrengen van polychromie. Hiertoe konden dergelijke voorwerpen voor het bakken in een witte kleislib of engobe worden gedompeld. Een andere mogelijkheid was dat het beeld, na te zijn gebakken, voorzien werd van een grondering. Deze kon bestaan uit een mengsel van loodwit met krijt al dan niet met toevoeging van een kleurstof, en werd aangebracht op een voorlijming.³⁹ Restanten van een engobering of grondering zijn vrijwel altijd in de plooiën van gewaden terug te vinden (afb. 11). Mogelijk was het toevoegen van lokale roodbakkende klei aan de geïmporteerde pijpaaarde een manier om de kostprijs van de producten te drukken. Ook kan het gebruikte bakproces mede bepalend zijn geweest.

Bij de fabricage van de grotere pijpaaarden beelden werd soms gebruik gemaakt van verschillende elementen om één beeld te vormen. De Margareta van Schelluinen is hiervan een bekend voorbeeld.⁴⁰ Een „standaard“ beeld van een



11

Antonius Abt

Noordelijke Nederlanden

terracotta met in de plooien resten

van grondering of engobering

1475-1525, bodenvondst Tiel

b. 42 cm

vrouwelijke heilige werd door toevoeging van specifieke attributen een Margareta, of bijvoorbeeld een Barbara. Ook werd bij het maken van bepaalde delen van beelden, zoals sokkels, gebruik gemaakt van standaard onderdelen. Zo konden verschillende sokkels voorkomen onder vergelijkbare beelden, terwijl gelijke sokkels verschillende beelden droegen. Bij het vervaardigen van het deel van de mal waarin de sokkels gedrukt werden, werd mogelijk weer gebruik gemaakt van diverse kleinere patrijzen voor details zoals maaswerk en/of kopjes. Een mooi voorbeeld hiervan is een groep beelden waartoe onder meer twee piëta's van rond 1500 uit de bodem van Dordrecht behoren (afb. 12 en 13). Het voetstuk van de beelden vertoont aan de voorzijde raamwerk met tratering dat aan de architectuur werd ontleend. Eenzelfde voet komen we tegen op een Madonna met Kind in de collectie van Museum Catharijneconvent (afb. 14). Een mal van een piëta in vrijwel gelijke uitvoering als de Dordtse exemplaren komt voor tussen de, verderop nog ter sprake komende, vondsten uit de Utrechtse wal.³¹ Een verschil is echter het voetstuk dat lager is, terwijl ook het maaswerk ontbreekt. Vergelijkbaar maaswerk komt echter weer wel voor op een Madonna met Kind uit het Museum Mayer van de Bergh in Antwerpen en een drietal beelden in de collectie van het Schnütgen-Museum in Keulen.³² De gotische tratering op deze sokkels wordt dit maal gecombineerd met de afbeelding van een drietal figuurtjes, mogelijk profeten. Deze figuurtjes komen op hun beurt weer zonder tratering voor op voetstukken van een Madonna met Kind en een Anna-te-Drieën.³³

12

Piëta

*Noordelijke Nederlanden, gepaarde
1475-1525, bodemvondst Dordrecht
h. 25,5 cm*





13
Pieta Noordelijke Nederlanden, pijpenaarde
met weinige resten van polychromie
1475-1525, bodenvondst Dordrecht
h. 27,5 cm



14
Maria met Kind
Noordelijke Nederlanden, pijpenaarde
1475-1525, bodenvondst
Nieuwerkerk - Alexanderpolder 1878
h. 26 cm

De productie van pijpenaarden en terracotta devotionalia in de Nederlanden

Wanneer de productie van pijpenaarden plastieken in de Nederlanden precies op gang kwam is niet bekend. De bronnen brengen ons (nog) niet verder terug dan 1466 wanneer „nye borger Peter Dyrxsz. die beeldendrucker“ in het Buurspraakboek der stad Utrecht genoemd wordt.³⁴ De tot nu toe archeologisch oudste bekende productie stamt eveneens uit Utrecht. In de aldaar gelegen Strosteege werd een tweetal vroeg-vijftiende-eeuwse afvalputten van een heiligenbacker opgegraven.³⁵ In één van beide beerputten (afb. 15) werden, naast een grote groep dagelijkse gebruikskeramiek, een mal van een reliëf (afb. 17), een mal van de achterzijde van een beeld van een vrouwelijke heilige en een fragment van een dergelijk beeld aangetroffen (afb. 16). De keramiek uit de put is goed vergelijkbaar met die welke gevonden werd in een grachtvulling bij de Amsterdamse Sint Olofspoort.³⁶ Op grond van historische bronnen kan dit Amsterdamse vondstcomplex tussen 1390 en 1425 gedateerd worden. In de tweede put werden 31 kleine pijpenaarden beeldjes gevonden (afb. 18). Deze vondstgroep bestaat uit vier typen: Sint Catharina, Sint Barbara, het Christuskind met duif en de Madonna met Kind.³⁷ Het reliëf toont een voorstelling van de kroning van Maria door de heilige Drie-eenheid (afb. 17). Beide beerputten laten zien dat in Utrecht reeds in de eerste helft van de vijftiende eeuw zowel beelden, beeldjes als reliëfs werden vervaardigd.



15
De beerput waarin de inventaris van afbeelding 16 werd aangetroffen, middenboven bevindt zich de storkoker van de put waarboven zich ooit het privaat bevond.



16
Huisraad en fragmenten van twee mallen
en een beeld van pijpenaarde
inventaris uit een beerput van een
heiligenbacker aan de Springweg te Utrecht
1400-1450

In 1844 werd in Utrecht tijdens het slechten van de wal nabij de Tolsteegpoort eveneens productieafval van een (of meerdere) beeldendrukker(s) gevonden. Hieronder waren beeldjes, beelden, reliëfs en mallen. De vondsten uit de wal raakten verspreid. Een deel kwam terecht in het toenmalige Utrechtse Museum van Oudheden -thans Centraal Museum- en het Rijksmuseum Amsterdam.³⁸ Omdat deze vondst niet in combinatie met het overige vondstmateriaal werd verzameld, zijn we voor de datering ervan volledig van het pijpenaarden materiaal afhankelijk. Hoewel bekend is dat de wal in 1525 werd opgeworpen,³⁹ hoeft



17
Mal voor de vervaardiging van een reliëf
met een voorstelling van de kroning
van Maria door de Heilige Drie-eenheid
pijpenaarde, 1400-1450, Utrecht
h. 11,2 cm



18

*Een selectie uit de tentoonstelling Vroomheid
per dozijn (vergelijk Voskuilen 1985)
vondsten uit de beerputten
van de beyligenbaker aan de Springweg
te Utrecht, 1400-1450*

dit niet te betekenen dat ook het pijpenaarden productieafval uit deze periode stamt. Zo werden om aan grond voor de aanleg van de wal te komen oude afvalhopen in en rond de stad opgeruimd, sloten en grachten uitgebaggerd⁴⁰ en gelijksoortige werkzaamheden uitgevoerd, waarbij stellig oud materiaal in de wal belandde. Het probleem dat zich thans voordoet, is dat verschillende objecten uit deze vondst op basis van stilistische kenmerken verschillende datering krijgen. Wanneer we enkele reliëfs uit de vondst als voorbeeld nemen, dan wordt een kroning van Maria door de heilige Drie-eenheid gedateerd tussen 1400 en 1425, een bezwijming van Maria tussen 1460 en 1480 en een kruisiging van Christus tussen 1475 en 1525 (afb. 19, 20 en 21).⁴¹ Nu is het achteraf niet meer te controleren of alle bij de Tolsteegpoort gevonden stukken pijpenaarde tot één en dezelfde vondstgroep behoorden. Echter, indien zoals verondersteld wordt dit materiaal afkomstig is uit één en dezelfde schervenlaag, dan zijn dergelijke ver uiteen liggende dateringen zeer onwaarschijnlijk. De datering van de totale groep zal dan veeleer samenvallen met de datering van de jongste stukken uit de groep. In dit geval stammen deze uit de late vijftiende of vroege zestiende eeuw. Het einde van deze periode valt ongeveer samen met het opwerpen van de wal, hetgeen erop zou kunnen wijzen dat recent afval werd gebruikt. Hoe het ook zij, de datering blijft vooralsnog onzeker.



19
Reliëf, kroning van Maria
pijpaarde, Utrecht, 1400-1500
gevonden in de wal
bij de Tolsteegpoort Utrecht
h. 10 cm

20
Reliëf, bezwijming van Maria
onderdeel van een calvariagroep
fragment retabel, pijpaarde
Utrecht, 1400-1500, gevonden in de wal
bij de Tolsteegpoort Utrecht
h. 38,5 cm

21
Reliëf kruisiging
pijpaarde, Utrecht, 1400-1500
gevonden in de wal
bij de Tolsteegpoort Utrecht
h. 61,2 cm

Ook elders doen zich bij stortvondsten afkomstig van heiligenbackers gelijksoortige problemen voor. Zo werd in Konstanz productieafval gevonden dat op grond van stilistische kenmerken tussen 1420 en 1440 moet worden geplaatst.⁴² Het overige vondstmateriaal daarentegen wijst op een datering in de eerste helft van de zestiende eeuw. Het lijkt er op dat patrijzen en/of matrijzen gedurende enkele decennia onveranderd in gebruik waren, of dat nieuwe exemplaren voor een belangrijk deel in niet gewijzigde toestand naar oude voorbeelden werden vervaardigd. Dergelijke (verouderde) producten werden mogelijk gefabriceerd in combinatie met nieuwe(re) stukken. Voor de datering van pijparden objecten lijken we dus voornamelijk aangewezen te zijn op begeleidente vondsten. Wel moeten we hierbij bedenken dat productieafval zich gemakkelijker aan het overige vondstmateriaal zal laten dateren dan stukken uit een gebruikerscontext. Immers, wat gedateerd wordt is het moment van afdanken. Dat is voor productieafval kort na het ontstaan, terwijl bij consumptieafval tussen ontstaan en afdanken een kortere of langere tijd - tot wel enkele decennia - liggen.

Een tweede probleem waar deze industrie ons voor stelt, is de herkomst van de verschillende stukken. Eerder werden reeds een mal en een afdruk uit een soortgelijke mal van een kroning van Maria door de heilige Drie-eenheid besproken, beide gevonden temidden van Utrechts productieafval (zie afb. 17 en 19). In Konstanz werd eveneens een mal voor de vervaardiging van een dergelijk reliëf gevonden.⁴³ Wanneer de datering van de vondsten uit de wal nabij de Tolsteegpoort inderdaad laat-vijftiende- of vroeg-zestiende-eeuws zou zijn, terwijl de Utrechtse mal uit de eerste helft van de vijftiende eeuw stamt, dan betekent dit dat vrijwel identieke objecten over een langere periode werden vervaardigd. De combinatie met de vondst uit Konstanz laat daarnaast zien dat ook op geografisch ver uiteen gelegen gebieden vergelijkbare stukken werden geproduceerd. Hoewel plaatselijke industrieën mogelijk eigen specifieke kenmerken hadden, lijkt het bij de huidige stand van onderzoek onmogelijk om individuele stukken aan dergelijke plaatsen te koppelen.

Terug nu naar Nederlandse vondsten van productieafval. In Luik werd evenals in Utrecht vijftiende-eeuws productieafval geborgen.⁴⁴ Deze vondst bestond zowel uit beelden als reliëfs.⁴⁵ Antwerpen is een andere Zuid-Nederlandse stad waar door productieafval, maar ook op grond van bronnen, bekend is dat keramische devotionalia zijn geproduceerd.⁴⁶

Uit de Noordelijke Nederlanden, zijn meer plaatsen bekend waar op grond van misbaksels, mallen of bronnen productie plaatsvond of verondersteld kan worden. Een grote vondstgroep van productieafval werd gevonden aan de Leidsche Oude Varkenmarkt.⁴⁷ Deze vondst is niet bij een reguliere opgraving geborgen; begeleidend vondstmateriaal bleef helaas niet bewaard. De voorgestelde



22
Mal reliëf met moderne afgietsel
Bruno (de stichter van de kartuizerorde)
Nederlanden of West-Duitsland
pijpaarde, na 1514?
bodenvondst Kartuizerklooster Delft
d. 13 cm

den-vijftiende-eeuwse datering is derhalve onzeker.⁴⁸ Naast de grote Leidse vondst zijn er uit deze stad ook enkele los verzamelde mallen die wijzen op productie ter plaatse.⁴⁹ Deze vondsten zijn te dateren vanaf het midden van de vijftiende tot in de eerste helft van de zestiende eeuw. Aan het Delftse Zuideinde werd tijdens de opgraving van een juist buiten de stadsmuur gelegen voorstadje een hoeveelheid pottenbakkersafval aangetroffen.⁵⁰ Tussen dit na circa 1500 en vóór 1573 daterende materiaal bevond zich ook een kleine groep misbaksels van heiligenbeelden en -reliëfs (zie afb. 58 en 59).⁵¹ De productie lijkt sterk verwant te zijn aan die uit Leiden. Het onderzoek van het even buiten de

23
Mal met modern afgietsel
annunciatie, Delft, 1450-1475
bodenvondst Delft
h. (afgietsel) 49 cm



Delftse stadsmuren gelegen Kartuizerklooster leverde de mal op voor het maken van een klein rond reliëf (afb. 22)³², terwijl in de Delftse binnenstad een mal gevonden werd voor het maken van een groot annunciatiereliëf (afb. 23).³³ Een fragment van een vergelijkbare mal is ook bekend uit de bodem van Dordrecht (afb. 24), waar eveneens een mal voor het drukken van een klein beeldje van Sint Antonius gevonden werd (zie afb. 10). In de verdronken Zeeuwse stad Reimerswaal werd een mal voor het drukken van een reliëf opgegraven (afb. 25). De bedding van de IJssel bij Deventer gaf een mal voor de productie van een heiligenbeeldje prijs.³⁴ Mallen voor ronde reliëfs verwant aan het exemplaar uit het Delftse Kartuizerklooster zijn bekend uit de bodem van 's-Gravenhage, Enkhuizen en Amsterdam (afb. 26 en 27).³⁵ Bij het Amersfoortse

24

*Mal met modern afgietsel
annunciatie, Dordrecht, 1450-1500
bodenvondst Minderbroedersklooster
Dordrecht
h (mal) 19 cm*



25

*Mal reliëf
waarschijnlijk heilige in nis met randschrift
Nederlanden, pijpaaide, 1450-1500
bodenvondst Reimerswaal*

26

*Mal reliëf, Lazarus
Noordelijk Nederlanden?
pijpaide, 1450-1500
bodenvondst 's-Gravenhage
d. 14 cm*



Observantenklooster werd een zestiende-eeuwse mal voor een reliëf van Maria met Kind gevonden (afb. 28).⁵⁶ In het voormalige klooster dat was gevestigd op de plaats van het latere Prinsenhof te Geertruidenberg werden, te oordelen aan de mal voor een vrouwelijke heilige, eveneens beelden gedrukt.⁵⁷ Een indirecte aanwijzing voor de productie van pijpenaarden devotionalia komt uit het Kamper Agnietenconvent, waar in een beerput een tweetal pijpenaarden kleirolletjes werd aangetroffen.⁵⁸ Overigens werden in Kampen in 1525 beeldendrukkers opgenomen in het Sint Lucasgilde.⁵⁹ Ten slotte bestaat er een indirecte aanwijzing voor de productie van pijpenaarden heiligenbeeldjes in Gouda. In de vulling van de Nieuwehaven werd een drietal uit dezelfde mal afkomstige Maria's met het Kindje Jezus gevonden.⁶⁰ In de collectie van het Catharina-Gasthuis te Gouda bevindt zich een verwant, iets groter uitgevoerd exemplaar, dat eveneens in deze stad werd opgegraven.⁶¹



27

*Mal reliëf met modern afgietsel
Heilige Maagschap
tekst in banderol:
GLORIA IN EXCELCES DEO
Noordelijk Nederlanden?
pijpaarde, circa 1500
bodenvondst Amsterdam
d. 13,5 cm*

Een aspect dat tot op heden onderbelicht bleef, is de mogelijke handel in malen. Wanneer iemand een mal bezat was het vrij eenvoudig om een beeld of reliëf te drukken. Zelfs een eigen oven om deze afdrukken te bakken was niet noodzakelijk. Men kon, zoals later ook pijpmakers dat deden, de producten laten bakken bij een plaatselijke pottenbakker. De productie van de patrijzen waaruit mallen werden gemaakt was daarentegen een aangelegenheid waarvoor de maker moest beschikken over diverse vaardigheden. Niet alleen moest de mal een esthetisch verantwoord product opleveren, ook moest het eindproduct gemakkelijk uit de mal te lossen zijn. Een mogelijkheid was om de patrijs te laten maken door een beeldensnijder.⁶² Wanneer patrijzen eenmaal voorhanden waren konden mallen op dezelfde eenvoudige wijze gemaakt worden als de erin te vervaardigen afdrukken.⁶³ Het kan niet uitgesloten worden dat ook deze mallen producten waren waarin gehandeld werd. Een implicatie hiervan zou zijn dat de vondst van mallen dan niet hoeft te wijzen op productie in die plaats, maar uitgelegd zou kunnen worden als handelsvoorraad. Uit een bij-



28
Fragment mal met moderne afgietsel
Maria met Kind
Amersfoort, terracotta, 1525-1550

voorbeeld in Utrecht vervaardigde mal zou theoretisch gezien een afdruk kunnen zijn vervaardigd in elke willekeurige Nederlandse plaats. De vraag is of we op dat moment nog kunnen spreken van een Utrechts product. Daarnaast kan een elders geproduceerd beeld of reliëf zijn gebruikt als patrijs en gediend hebben om mallen van te maken. Dat dit ook daadwerkelijk gebeurde bewijst een in Leiden opgegraven pelgrimsfles (afb. 29).⁶⁴ Van een uit Aken meegebracht origineel van steengoed werd een mal gemaakt, waaruit vervolgens weer een pijpenaarden afdruk werd vervaardigd. Wanneer dit ook bij beeldjes gebeurde, dan zijn de afdrukken kleiner dan het voor de patrijs gebruikte originele exemplaar. Tevens zal de scherpste van de kopie minder zijn.

Omdat het teruggevonden materiaal slechts een gering percentage (eerder promillage) is van wat ooit werd geproduceerd, is het onmogelijk om op grond hiervan een volledig beeld te creëren. Zo zullen in de toekomst ontegenzeggelijk productieplaatsen worden toegevoegd aan de thans bekende. Daarnaast is meer onderzoek nodig naar tot nog toe geborgen misbakselgroepen, zo mogelijk in combinatie met de bijvondsten, om meer te kunnen zeggen over assortimenten en mogelijke tijds- en/of plaatsgebonden kenmerken. Keramische devotionalia werden vervaardigd door gespecialiseerde heiligenbackers, kloosterlingen en mogelijk als bijproducten van algemene pottenbakkers. In de Nederlanden werden keramische devotionalia zowel geproduceerd in diverse destijds grote als kleinere steden. Waarschijnlijk bestonden er grote industrieën in (bischops)steden als Utrecht en mogelijk Luik, en meer op regionale markten gerichte producenten als de Leidse en Delftse. De vraag of er in bepaalde steden een continuïteit in productie bestond is niet te beantwoorden. Zo ontstaat een divers beeld waarin mogelijk in verschillende steden gedurende verschil-



29
Pelgrimsfles
Noordelijke Nederlanden
pijpaarde en roodbakkende klei
met loodglazuur, 1500-1550
bodemvondst Leiden
h. 16,3 cm





30
Maria met Kind op maansikkel in stralenkrans
Keulen, pijpenaarde, 1500-1550
bodemvondst Alkmaar
h. 7,5 cm

lende perioden pijpenaarden plastieken werden geproduceerd. Handel tussen de verschillende steden zal voor de verspreiding van deze producten over grotere of kleinere gebieden hebben gezorgd. Een mooi voorbeeld van deze verspreiding zijn producten van de Keulse industrie.⁶⁵ Producten uit deze stad worden tot in onze streken teruggevonden. Zo is een in Alkmaar opgegraven Maria met Kind in een stralenkrans van een type dat in Keulen werd geproduceerd (afb. 30).⁶⁶ Het beeldje werd gevonden in een afvalkuil daterend uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Dit nu, is precies de periode dat er in de Nederlanden op grote schaal steengoed en zogenaamd hafner aardewerk uit Keulen werd ingevoerd (afb. 31). Waarschijnlijk moeten we de pijpenaarden plastieken zien als



31

*Inventaris van een beerput
uit Alkmaarse Langestraat, 1525-1550
naast lokaal wit- en roodbakken aardewerk
bevinden zich ook uit Keulen geïmporteerd
steengoed en bafner aardewerk
onder de vondsten*

een nevenproduct van deze handel. De Keulse stukken uit Nederlandse bodem laten zien dat ondanks regionale en mogelijk bovenregionale industrieën ook stukken van elders aangevoerd werden. Ook de producten van heyligenbacker uit de Nederlanden werden over grote(re) afstanden verhandeld. Een historische bron uit 1455 maakt melding van vijf manden en twee kisten met Hollandse „ghebakenen steenine“ beelden, die te Brugge verscheept werden.⁶⁷ Pijpaarden producten uit onze streken kwamen zelfs terecht in Spanje, Frankrijk en Scandinavië.⁶⁸

Na de problemen beschouwd te hebben die kleven aan het toeschrijven van keramische devotionalia aan specifieke producenten of zelfs aan afzonderlijke steden zullen we kort kijken naar wat er nu precies geproduceerd werd. Het meest algemene product van de heyligenbackers zijn vrijstaande beelden. Vrijwel altijd betreft het een individuele heilige of een groep heilige personen, al dan niet geplaatst op een sokkel (zie afb. 4, 10, 11, 12, 13 en 14). Degelijke beelden konden in grootte variëren van enkele centimeters tot wel een meter. Hoewel de heiligen meestal volledig worden weergegeven bestaan hierop (zeldzame) uitzonderingen. Zo werd in een beerput van een klooster in de Onze Lieve Vrouwenpolder te Veere een fragmentarisch borstbeeld opgegraven, dat waarschijnlijk als reliekhouders moet worden geïnterpreteerd (afb. 32).⁶⁹ Soms werden beelden in bij elkaar behorende reeksen geproduceerd. Een voorbeeld hiervan zijn de apostelen.⁷⁰ Ook kon uit diverse beelden een groep, bijvoorbeeld een Calvarieberg, worden samengesteld.⁷¹ Bij kleinere varianten van deze groepen konden reeds voor het bakken afzonderlijke beeldjes op een grondplaat worden samengevoegd (afb. 33). Een aparte groep van producten, waarop nog uitvoerig zal worden ingegaan, vormen reliëfs. Retabels zijn eveneens van pijpenaarde gemaakt. Uit verschillende reliëfs werden altaarstukken met thema's als



32

*Fragment van een reliekhouders
Nederlanden, pijpenaarde
(aan onderzijde gemerkt XI en III)
1450-1500, bodenvondst
Onze Lieve Vrouwenpolder Veere
b. (voetstuk) 27 en (bewaarde) b. 19 cm*



33

*Kruisigingsgroep met Christus en Maria
tweede figuur ontbreekt
Noordelijke Nederlanden, pijp-aarde
1475-1525, h. 16,9 cm*

kruisdraging, calvarie en graflegging samengesteld.⁷¹ Een fragment van een calvarieberg uit de Utrechtse wal bewijst dat deze stukken (onder meer) in Utrecht werden vervaardigd (zie afb. 20).⁷² Zeer zeldzame voortbrengselen uit de pijp-aarde-industrie zijn gewelfschotels. De twee enige tot op heden bekende exemplaren werden beide aangetroffen in de Utrechtse Jacobikerk.⁷³

Consumenten van pijp-aarden en terracotta devotionalia

Op de vraag wie nu precies de gebruikers van pijp-aarden en terracotta devotionalia waren, kan eveneens via archeologisch onderzoek een antwoord gegeven worden. De vele opgravingsverslagen die de laatste decennia verschenen zijn, geven een globaal beeld van wat er in Nederlandse steden, kastelen, kloosters en in mindere mate plattelandsgemeenschappen aan keramiek gebruikt werd. Omdat voorwerpen van pijp-aarde en terracotta veelal als bijzondere objecten worden beschouwd, zien we juist dergelijke voorwerpen in deze verslagen afgebeeld. Wanneer we het verspreidingsbeeld over de Noordelijke Nederlanden bekijken, dan lijkt er sprake van een gelijkmatige verdeling over het gehele gebied.⁷⁴ De verschillen die optreden in de hoeveelheid gepubliceerde items per gebied en het ontbreken van gepubliceerde voorbeel-

den uit Groningen en Friesland hebben eerder te maken met de ontwikkelingsgraad van laat- of postmiddeleeuws archeologisch onderzoek en het publiceren daarover in dat gebied, dan met het ontbreken van deze objecten.⁷⁶

Over pijpaarden devotionalia werd eerder opgemerkt dat deze objecten hoofdzakelijk bedoeld waren bij het dagelijkse bidden en mediteren. Daarnaast zullen de voorwerpen gediend hebben als een vorm van vrome decoratie.⁷⁷ Een enkele keer is uit de vindplaats een meer bijzondere functie die het object voor zijn bezitter(s) had af te leiden. Zo werd in Foy in de Belgische provincie Namen op 6 juli 1609 na het kappen van een vermolmd eik in deze boom een pijpaarden Mariabeeldje gevonden.⁷⁸ Dit beeldje was ooit in de holte van de boom geplaatst, waarna deze holte met ijzeren spijlen was afgesloten. Men zou zich kunnen voorstellen dat het beeldje in de boom geplaatst werd om een rol te vervullen zoals de heiligenbeeldjes in kapellen langs wegen dat nog steeds doen. Een andere mogelijkheid is dat de boom binnen de plaatselijke gemeenschap een bijzondere rol vervulde die terugging op een heidense oorsprong. Vooral eiken fungeerden als intermediair met het bovennatuurlijke. Door de Madonna te relateren aan een mogelijk heidens gebruik kan dit gekerstend zijn. Een tweede voorwerp dat ons iets vertelt over de belevingswereld van de vroegere mens is een beeldje van Sint Laurentius.⁷⁹ Het werd verwerkt in een muur onder diverse lagen kalk gevonden, nabij een kapconstructie van een (overigens zeventiende-eeuws) klooster. Omdat Laurentius een marteldood door roostering stierf, kon hij als beschermheilige tegen vuur worden aangeropen. De bewoners van het klooster deden zo een beroep op Sint Laurentius om hen voor de onaangename gevolgen van een brandend dak te behoeden. Een laatste taak die werd toebedeeld aan sommige heiligenbeeldjes was om de eigenaar ervan te vergezellen op zijn laatste reis. Zo werd bijvoorbeeld in een graf bij het Tertiariisklooster op de Eikendonk te Den Dungen een beeldje in een graf aangetroffen.⁸⁰

Pijpaarden objecten komen zeer zelden voor in historische bronnen. In 1498 werden ontbrekende „gedructe beelgens“ in het sacramentenhuis van de Utrechtse Nicolaaskerk bijgemaakt.⁸¹ Hoe deze beelden eruit zagen weten we niet. Door een vondst uit de kerk van Soest en enkele andere in kerken bewaard gebleven beelden weten we dat ze wel een meter hoog konden zijn.⁸² Naast beelden werden in kerken en kloosters ook andere pijpaarden voorwerpen gebruikt, zoals retabels en reliëfs.⁸³ Bij leken thuis, maar ook in de kloostereel werden beeldjes en beelden tot een lengte van zo'n 30 a 40 centimeter gebruikt. In hoedelbeschrijvingen komen pijpaarden objecten niet voor, hetgeen waarschijnlijk veroorzaakt wordt door hun destijds geringe waarde.⁸⁴ Uit archeologisch onderzoek weten we dat huishoudens in de vijftiende en vroege zestiende eeuw vaak meerdere exemplaren bezaten. Zo bezat een Schiedamse

bagijn in 1494, het jaar dat haar woning afbrandde, naast een fragmentarisch bewaard gebleven heiligenbeeldje ten minste twee pijp-aarden Jezuskindjes.⁸⁵ Uit Dordrecht komt een tweetal identieke piëta's (zie afb. 12 en 13). De voorwerpen werden gevonden in beerputten van panden aan respectievelijk de Grote Kerkbuurt en de Groenmarkt. Beide straten liggen in elkaars verlengde en vormen met de Wijnstraat vanouds één van de hoofdassen van Dordrecht, waar onder meer de kooplieden woonden. De twee beelden zijn volledig identiek en kunnen in dezelfde mal gedrukt zijn, hetgeen bewijst dat ook de grotere beelden in serie geproduceerd zijn.⁸⁶ In het vondstcomplex waarin de eerste piëta



34
*Fragmenten van Christuskind
en vrouwelijke heilige
Noordelijke Nederlanden, 1475-1525
bodenvondst Dordrecht*



35
*Fragment van geknielde engel
Noordelijke Nederlanden, terracotta
1475-1525, bodenvondst Dordrecht*

(zie afb. 13) werd gevonden, bevonden zich ook fragmenten van een Christus-kind en een vrouwelijke heilige (afb. 34). Het tweede beeld (zie afb. 12) werd gevonden in combinatie met een terracotta engel (afb. 35), een Christuskind (zie afb. 9) en een voetstuk van een onbekend beeldje. Even buiten Deventer lag aan de Snipperlingsdijk een tolhuis annex herberg. Recent archeologisch onderzoek op deze locatie bracht naast een grote groep huisraad ook drie pijp-aarden beelden aan het licht.⁸⁷ De scherven van deze beelden werden dicht bij elkaar binnen het huis gevonden. Mogelijk stonden ze ooit tezamen op huis-altaar. De uit de tweede helft van de vijftiende eeuw daterende beelden zijn: een Madonna met kind, een kruisigingsgroep en een heilige Ursula met haar maagden (afb. 36). Wat opvalt aan de kruisigingsgroep, is dat de beeldjes van Christus aan het kruis, Johannes en Maria, waarvan de twee laatste ontbreken, na het bakken los in een voetstuk konden worden samengevoegd. Uit een secundair als afvalput gebruikte waterput nabij de Plechelmuskerk in Oldenzaal tenslotte werd, tussen het overige huishoudelijk afval dat waarschijnlijk afkomstig is van een (groep) aan de kerk gelieerde geestelijke(n), een terracotta



36
Drie beelden
Ursula met haar maagden
Maria met Kind en een Kruisigingsgroep
pijpaarde, tezamen gevonden
aan de Snipperlingsdijk nabij Deventer



37
Reliëf en terracotta beeld
beide met voorstelling van Maria met Kind
Noordelijke Nederlanden of West-Duitsland
reliëf op achterzijde gemerkt G.G.
ophanggaatjes, pijpaarde, 1525-1575
bodenvondst Oldenzaal

Madonna met Kind en een klein reliëf met eenzelfde voorstelling geborgen (afb. 37).⁸⁸ Reliëfs worden zelden gevonden in een burgerlijke context, vrijwel alle tot nog toe bekende exemplaren werden aangetroffen in aan kloosters gereleerde vondstcontexten. Exemplaren uit Gouda, Mechelen (B) en Utrecht (afb. 38) illustreren echter dat ze ook in burgerhuizen gebruikt werden.⁸⁹



38
Reliëf, heilige in nis
Noordelijke Nederlanden (Utrecht?)
pijpaarde, 1450-1500
bodenvondst Utrecht
h. 21 cm

Pijpaarden en terracotta reliëfs

Het eerder besproken Utrechtse vondstmateriaal van een heiligenbaker aan de Strosteeg laat zien dat in de Nederlanden in ieder geval vanaf de eerste helft van de vijftiende eeuw reliëfs zijn geproduceerd. Het is echter niet uit te sluiten dat de productie van dergelijke objecten (veel) eerder op gang kwam. Zo werd in Dordrecht een fragment gevonden van een reliëf waarop (onder andere) Maria met Kindje Jezus -waarvan nog net een armpje te zien is- en een musicerende engel afgebeeld zijn (afb. 39). Te oordelen naar de wijze waarop de figuren zijn weergegeven, in combinatie met de kleding die Maria draagt, kan een datering rond 1300 zeker niet uitgesloten worden.⁹⁰ Omdat het stuk buiten zijn oorspronkelijke vondstcontext werd gevonden, kan het helaas niet langs die weg gedateerd worden. Ook is niet bekend of het een product uit de Nederlanden betreft, of dat het van elders aangevoerd werd. Mogelijk moet het Dordtse fragment gezien worden als een bijproduct van een gewone pottenbakker. Het zou daarmee vergelijkbaar zijn met een ander vroeg Nederlands terracotta reliëf, dat zich thans in de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam bevindt (afb. 40). Dit kleine, vermoedelijk ooit ovale reliëf, heeft de bewening van Christus als onderwerp. Op stilistische gronden kan het rond 1400 gedateerd worden.⁹¹ Zo is bijvoorbeeld de meander rondom de voorstelling typerend voor deze periode. Als grondstof voor fabricage werd zuivere lokale roodbakkende klei gebruikt. Een loodglazuurspikkel op de achterzijde bewijst dat het in een pottenbakkersoven werd gebakken. Het reliëf werd opgegraven bij het Utrechtse Lauwerecht, en wel op dezelfde locatie waar enkele jaren tevoren een grote hoeveelheid pottenbakkersafval was aangetroffen.⁹² Of het reliëf ook ter plaatse vervaardigd werd, is niet bekend. Er zijn geen andere aanwijzingen voor een dergelijke productie ter plaatse.⁹³

De vondsten uit de Utrechtse wal tonen ons dat gespecialiseerde heiligenbakers, zoals dat ook bij de beelden het geval was, verschillende typen en uitvoeringen reliëfs in hun assortiment hadden.⁹⁴ Tussen de in het Centraal Museum te Utrecht bewaarde pijpaarden vondsten uit de wal bevinden zich, naast de eerder besproken kroning van Maria door de heilige Drie-eenheid en een hieronder nog te bespreken kruisigingsreliëf, fragmenten met voorstellingen van de bewening van Christus (?), Sint Veronica,⁹⁵ een onbekende profeet en een niet nader te duiden thema.⁹⁶ Daarnaast is een fragment van een reliëf met Sint Christoffel gevonden.⁹⁷ In Luik werden tussen het afval van een heiligenbaker onder meer fragmenten van mallen voor reliëfs van Sint Veronika en Maria Magdalena gevonden.⁹⁸ Vondsten van mallen uit Amersfoort, Amsterdam, Antwerpen, Delft, 's-Gravenhage, Dordrecht, Leiden en Reimerswaal wijzen erop dat Utrecht en Luik niet de enige steden in de Nederlanden waren waar reliëfs werden vervaardigd.



Als eerste groep worden hier de grote rechthoekige reliëfs behandeld, waarvan de hoogte wel zo'n 60 centimeter kan bedragen. Wanneer dit type voor het eerst op de markt verscheen is (nog) niet bekend. Toen in 1463 het Minderbroederklooster tijdens een stadsbrand in de as werd gelegd, waren er in 's Hertogenbosch in ieder geval zulke reliëfs aanwezig.⁹⁸ De meest bekende voorbeelden van dit type, zijn reliëfs met een annunciatievoorstelling. Als voorbeeld voor deze reliëfs wordt altijd gewezen op een drietal schilderijen van de Vlaming Robert Campin († 1445).¹⁰⁰ Echter deze schilderijen lijken geschilderd te zijn naar een stenen reliëf met een annunciatie dat in 1424, mogelijk naar ontwerp van Campin, werd gemaakt voor een zaal van het stadhuis van Doornik.¹⁰¹ Enkele uit overlevering bewaard gebleven pijpvaard voorbeelden zijn afgebeeld in de bijdrage van Franz-Josef Kosel aan deze catalogus. De tot nog toe in Nederland opgegraven annunciatiereliëfs en mallen daarvan vertonen alle onderling detailverschillen, hetgeen wijst op het gebruik van verschillende patrijzen. Een vrijwel complete mal voor de vervaardiging van een dergelijk reliëf werd gevonden aan het Delftse Heilige-Geestkerkhof (zie afb. 23)¹⁰², terwijl een fragment van een soortgelijke mal gevonden werd bij de opgraving van het Dordtse minderbroederklooster (zie afb. 24). Het Delftse exemplaar werd gevonden in een vondstcontext uit het derde kwart van de vijftiende eeuw. De Dordtse mal is op grond van zijn vondstcontext niet scherper te dateren dan in de vijftiende eeuw. Een opvallend detail bij de „Delftse“ annunciatievoorstelling is, dat de Heilige Geest die Maria ontvangt, net als bij een schilderij van Campin, de vorm heeft van een kleine gekruisigde Christus. Naast beide malen zijn in Nederland op diverse locaties fragmenten van reliëfs met deze voorstelling aangetroffen. Een groot fragment van een rechter onderhoek, gevonden bij het Zwijndrechtse klooster Eemstein, is hiervan de bekendste (afb. 41).¹⁰³

39

Reliëf

Maria met Kind en musicerende engel
terracotta, 1300-1350?

bodemvondst Tolbrugstraat Dordrecht
b. 7,5 cm

40

Reliëf

bewening van Christus

Utrecht?, terracotta, ca. 1400
bodemvondst Utrecht

b. 10,5 cm



41
Reliëf
annunciatie, Noordelijke Nederlanden
pijpaarde, 1450-1500
bodenvondst klooster Eemstein Zoijndrecht
h. 29 cm



42
Reliëfs
kruisiging, annunciatie en St. Barbara
pijpaarde, 1450-1500
bodenvondsten uit Amsterdam
Utrecht en Keulen

Een niet eerder gepubliceerd fragment waarop een deel van de draperie van Maria, een beursje en een deel van de draperie van de engel zichtbaar zijn, werd gevonden bij de Elisabethstraat/Achter Klarenburg te Utrecht (afb. 42).¹⁰⁴ In Wassenaar kwam uit een afvalkuil van een adellijk huis een klein fragment tevoorschijn, waarop een deel van Maria te herkennen is (afb. 43).¹⁰⁵ Een fragment van een exemplaar dat werd gedrukt in terracotta klei is opgegraven bij het Amsterdamse Clarissenklooster (afb. 44).¹⁰⁶ Wanneer dit laatste reliëf nieuw was op het moment dat het in het klooster werd aangebracht, dan is dit wederom een aanwijzing voor het langdurige produceren van oude typen keramische devotionalia. Het Clarissenklooster werd namelijk pas in 1513 gebouwd. Naast dit annunciatiereliëf zijn bij het Clarissenklooster fragmenten van een tweede, ditmaal in pijpenaarde uitgevoerd, reliëf met de verkondiging gevonden (afb. 45). Hoewel het thema gelijk is, is de weergave ervan anders. Van dit stuk bleef een vergelijkbaar exemplaar bewaard dat afgebeeld is in de bijdrage van Franz-Josef Kosel. In een kamer met daarin een haard zien we een gebruikelijke afbeelding van de verkondiging. De kamer is ditmaal echter geplaatst binnen een omsloten tuin waaromheen en waarbinnen dieren te zien zijn. Binnen de ommuring is een schaap weergegeven, die het zuivere karakter van het voorgestelde benadrukt. De dieren buiten de tuin zijn een aap, een eekhoorn en een zwijn, alle rond 1500 gebruikt als symbolen van onbeschaafdheid. Door de wijze van afbeelden werd een onderscheid gemaakt tussen het serene hoofdthema van het reliëf, en de zondige wereld waarin de gebeurtenis plaatsvond. Op het reliëf zijn sporen van de oorspronkelijke polychromie aanwezig.¹⁰⁷ Een laatste fragment dat mogelijk afkomstig is van een annunciatiereliëf werd gevonden in dezelfde beerput van een klooster nabij Veere als het eerder besproken borstbeeld (zie afb. 32).¹⁰⁸



43
Reliëf, annunciatie
Noordelijke Nederlanden
pijpenaarde, 1450-1500
bodemvondst Wassenaar
h. 29 cm

De kruisiging van Christus is een ander thema dat voorkomt op grote reliëfs. In de Utrechtse wal werd een reconstrueerbaar exemplaar gevonden met een hoogte van maar liefst 61 centimeter (zie afb. 20). Een fragment van een iets kleiner kruisigingsreliëf uit de bodem van Amsterdam kwam terecht in de collectie van Museum Catharijneconvent (zie afb. 42).¹⁰⁹ Het Delftse Kartuizerklooster leverde meerdere fragmenten op van een groot exemplaar met daarop restanten van de originele polychromie (afb. 46). In het Musée communal d'Archéologie et d'Art religieux te Amay wordt een compleet reliëf bewaard dat afkomstig is uit de abdijkerk van Paix-Dieu.¹¹⁰ Een fragment van een kruisigingsreliëf uitgevoerd in terracotta werd gevonden in Aardenburg (afb. 47).¹¹¹ Dit stuk is zeer verwant aan een in Luik opgegraven exemplaar dat eveneens fragmentarisch bewaard bleef.¹¹² Onderaan het kruis van het Luikse calvarieliëf knielt een engel met kelk om Christus' bloed op te vangen. Precies zo'n geknielde engel met kelk is ook te zien op een fragment dat werd gevonden in een beerput van het Delftse gasthuis (afb. 48).



44
Reliëf, annunciatie
Noordelijke Nederlanden
terracotta, 1450-1525
bodemvondst Amsterdam
h. 20,6 cm

Uit dezelfde beerput kwam ook een fragment van een reliëf waarop we een op zijn rug liggende draak zien (zie afb. 48). Hoewel het fragment klein is, lijkt het waarschijnlijk dat we te maken hebben met een voorstelling van Sint Joris en de draak. Op een, op stilistische gronden tussen 1430 en 1440 gedateerd, reliëf met een voorstelling van Sint Joris uit Luikse bodem is een nagenoeg identieke juist verslagen draak afgebeeld.¹¹³

Christus op de Olijfberg is het thema van een reliëf waarvan een fragment werd gevonden bij het voormalige bisschoppelijke kasteel de Waardenborg in Holten.¹¹⁴ Tot nog toe is er geen ander reliëf met dit thema bekend. Het fragment werd opgegraven onder het uiteinde van een vijftiende eeuwse privaatkamer. Omdat het kasteel tussen 1529 en 1531 is afgebroken moet het reliëf in ieder geval voor 1531 gemaakt zijn. Onbekend is of het reliëf een Utrechtse oorsprong heeft, hetgeen gezien de voormalige eigenaar van het kasteel, de Utrechtse bisschop, niet uitgesloten kan worden.

Een laatste thema, dat een enkele maal terugkeert op de grote reliëfs uit Nederlandse bodem, is de Maria „in sole“. Het onderwerp van deze reliëfs gaat terug op de Openbaring van Johannes, waarin hij een visioen beschrijft van een



45
Reliëf, annunciatie
Noordelijke Nederlanden
pijpaarde, 1450-1525
bodemvondst Amsterdam

46
Reliëf, kruisiging van Christus
Noordelijke Nederlanden
pijpaarde met resten van polychromie
1475-1525
bodemvondst Delft Kartuizerklooster
h > 30 cm.



47
Reliëf, kruisiging van Christus
terracotta, 1475-1525
bodemvondst Aardenburg
h. 6 cm

vrouw die met de zon bekleed is, terwijl de maan zich onder haar voeten bevindt en haar hoofd getooid is met een krans van twaalf sterren.¹¹⁵ Deze vrouw wordt van oudsher geïdentificeerd met Maria. Via overlevering bleef het terracotta reliëf met een Maria „in sole“ dat thans aanwezig is in de collectie van Museum Liebieghaus in Frankfurt bewaard.¹¹⁶ Reconstrueerbaar is een exemplaar dat werd opgegraven bij het Zwijndrechtse klooster Eemstein (afb. 49). Een fragment van een soortgelijk stuk uit de Delftse Gasthuislaan bevindt zich in de collectie van het Catharijneconvent.¹¹⁷

Verwant aan het laatstgenoemde type grote reliëfs zijn iets kleinere rechthoekige exemplaren met daarop een heilige in een nis. De, op een sokkel afgebeelde, heiligen vertonen stilistisch vaak grote overeenkomsten met de (in dezelfde werkplaatsen vervaardigde) vrijstaande sculpturen. Binnen de lijsten van deze reliëfs staan meestal gotische randschriften, terwijl ook vaak in de nimbus van de heiligen spreken zijn weergegeven. Tot nog toe is slechts één fragment van een mal voor de vervaardiging van dit type reliëf bekend (zie afb. 25). Deze werd in Reimerswaal opgegraven. Qua datering moeten reliëfs van dit type waarschijnlijk in de tweede helft van de vijftiende eeuw geplaatst worden. Museum Catharijneconvent bewaart een dergelijk reliëf met daarop Maria met Kind, afkomstig uit de kerk van Zoeterwoude.¹¹⁸ Het stuk kwam in de kerk terecht nadat het bij een boerderij in de omgeving gevonden was. Een vergelijkbaar voorwerp in terracotta is aanwezig in het Museum für Kunst und Gewerbe in Hamburg.¹¹⁹ Bij het voormalig klooster Clarenberg in de gemeente Vollenhove werd een fragment van een reliëflijt gevonden, waarop de Latijnse



tekst „(AVE * MARI)A * GRACIA * PLEN(A)“ te lezen is.¹²⁰ Omdat teksten bij de annunciatiereliefs ontbreken en bij de grotere reliëfs met daarop een Maria „in sole“ op een andere manier zijn aangebracht, hebben we ook hier waarschijnlijk te maken met een Madonna met Kind in een nis.¹²¹ Of een fragment van een reliëf van een Madonna met Kind dat werd gevonden bij de opgraving van een klooster aan de Zuilingstraat in 's-Gravenhage ook tot dit type behoort, is niet bekend.¹²² Een vrijwel compleet reliëf met daarop Sint Nikolaas kwam tevoorschijn uit een beerput aan de Vliet in Leiden (afb. 50). Door het ontbreken van de exacte vondstgegevens weten we niet of het stuk uit een klooster of uit een aan de burgerij gerelateerde context afkomstig is. De heilige Barbara staat afgebeeld op een reliëf dat wordt bewaard in de kapel van het Moederhuis der Zusters van O.L. Vrouw in Amersfoort.¹²³ Het stuk werd opgegraven tijdens de bouw van de Latijnse school aan de Zuidsingel van deze stad, en is waarschijnlijk afkomstig uit het destijds op deze locatie gevestigde Sint Barbaraklooster. Tijdens de restauratie van het stuk, in het begin van de jaren zestig van de twintigste eeuw, werd het opnieuw gepolychromeerd.¹²⁴ Van een verwant object werden in Mechelen (B) enkele fragmenten gevonden in de beerput van een burgerhuis.¹²⁵ In Keulen werd eveneens een fragment van een Barbarareliëf opgegraven (zie afb. 42).¹²⁶ De tekst op dit fragment „AM * UND * HERE.. * AMEN“ doet vermoeden dat het een in Duitsland geproduceerd exemplaar betreft.¹²⁷ Catharina is weergegeven op een reliëf dat zich bevindt in de collectie van het South Kensington Museum in Londen.¹²⁸ Opvallend bij dit reliëf zijn de symbolen van de vier evangelisten op de hoeken. Uit een beerput van een bij de annunciatiereliefs eerder ter sprake gekomen adellijk huis aan de

48

Reliëfs

geknielde engel met kelk en draak

Noordelijke Nederlanden

pijpaarde, 1450-1500

bodemvondst Gasthuis Delft

h. 8 en 13 cm



49
Reliëf, Maria „in sole“
 Noordelijke Nederlanden
 pijpaaarde, 1450-1500
 bodemvondst klooster Eemstein Zwijndrecht
 h. 35 cm



50
Reliëf, Sint-Nicolaas
randschrift; SCS: NYCOLAUS: PER-
OMNIA: LAUBADILEM: VIRUM:
(heilige Nicolaas prijzenswaardig
man in alles)
randschrift in nimbus
SCS: NICOLAE: ORA: PRO: NOBIS:
(heilige Nicolaas bid voor ons)
 Noordelijke Nederlanden
 pijpaaarde, ophanggaatjes, 1450-1500
 bodemvondst Leiden
 h. 41 cm

Schoolstraat in Wassenaar kwam ook een fragment van een reliëf met Catharina tevoorschijn (afb. 51).¹²⁹ Op dit fragment zijn resten van de originele vergulding en polychromie aanwezig. Ook op een reliëf met Sint Catharina uit een afvalkuil van het Alkmaarse klooster de Middel Hof zijn de resten van de oorspronkelijke vergulding en polychromie nog duidelijk te zien (afb. 52). Het Alkmaarse reliëf wijkt af van het Londense exemplaar door het ontbreken van de evangelisten symbolen op de hoeken. Of de evangelisten op het exemplaar uit Wassenaar voorkwamen is door de geringe omvang van het fragment niet bekend. In de collectie van Museum Catharijneconvent bevindt zich een rechter onderhoek van een reliëf, dat werd opgegraven in Leiden, met daarop een

dergelijk evangelistensymbool (afb. 53).¹³⁰ Onbekend is of we hier te maken hebben met een fragment van een Catharinareliëf, van een kruisigingsscène of wellicht van een ander (onbekend) thema. Een reliëf met eenzelfde evangelistenmotief uit de collectie Westfälisches Museum in Münster heeft de kruisiging als hoofdthema.¹³¹ Fragmentarisch bewaard bleef een reliëf met een onbekende heilige in een nis waarop aan de linkerzijde een raam met daarin een gotische tracering te zien is (zie afb. 38). Naast het raam is nog net een mouw van het gewaad van de heilige zichtbaar, terwijl onder het raam de bij dit type gebruikelijke versierde wand aanwezig is. Het fragment werd in Utrecht in een burgerlijke context opgegraven.¹³² Een groep fragmenten van lijsten met gotische randschriften uit het Zwijndrechtse klooster Eemstein is mogelijk eveneens afkomstig van dit type reliëfs, terwijl ook enkele andere scherven uit de collectie van Museum Catharijneconvent waarschijnlijk fragmenten van dergelijke stukken zijn (zie afb. 53).¹³³ Uit Antwerpen stamt een fragment van een terracotta reliëf met daarop het hoofd van een onbekende vrouwelijke heilige met nimbus.¹³⁴ Het werd temidden van pottenbakkersafval aangetroffen. Bij de in Alkmaar gelegen Jonge Hof werd een scherf van het gewaad van een onbekende heilige gevonden, waarop zich ook deze keer polychromieresten bevinden (afb. 54). Uit Gouda tenslotte stamt nog een fragment van een reliëf met daarop een nimbus van een onbekende heilige.¹³⁵

Veel eenvoudiger is de voorstelling van een mal voor de productie van een klein rechthoekig reliëf met een Madonna met Kind uit de bodem van Utrecht



51
Reliëf, Sint-Catharina
Noordelijke Nederlanden
pijpaarde met resten van polychromie
1450-1500, bodemvondst Wassenaar
h. 7,1 cm



52
Reliëf, Sint-Catharina
Noordelijke Nederlanden
pijpaarde met resten van polychromie
1450-1500, bodemvondst Alkmaar
h. 12,1 cm

53
Reliëfs
1450-1500
bodemvondsten uit Leiden, Delft (2x)
onbekend en Keulen



54
Reliëf
Noordelijke Nederlanden
onbekende heilige
pijpaarde met resten van polychromie
1450-1500, bodenvondst Alkmaar
h. 6,9 cm

(afb. 55). Het is niet bekend of ook dit stuk tijdens het afgraven van de wal werd gevonden. Op stilistische gronden wordt het tussen 1425 en 1450 gedateerd.¹³⁶ Mogelijk betreft het een voorloper van het zojuist beschreven type, en is het te plaatsen in eenzelfde groep waarin ook de eerder besproken kroning van Maria door de Heilige Drie-eenheid te plaatsen is. In Huy (B) werd een tronende Madonna met Kind gevonden die mogelijk eveneens tot deze vroege groep te rekenen is.¹³⁷ Een in Utrecht opgegraven klein rechthoekig reliëf heeft een voorstelling van het Christuskind in een ruit (afb. 56). Rondom de ruit bevindt zich een stralenkrans vergelijkbaar met die van een Maria „in sole“. Juist binnen de lijst, die de ruit omsluit, is een gotisch randschrift aangebracht. Aan de bovenzijde zijn aan weerszijden van de ophanggaten „IHS“-monogrammen te zien. Veel van de oorspronkelijke polychromie bleef bewaard; de rand is rood, terwijl de centrale voorstelling verguld is. Op stilistische gronden wordt het reliëf tussen 1440 en 1450 gedateerd.¹³⁸ Het werd echter gevonden in een beerput waarvan de vulling uit de zestiende eeuw dateert. Of we hier te maken hebben met een op moment van afdanken antiek stuk of een verouderd product is onbekend.

Rond 1500 komt een type reliëf voor dat sterk verwant is aan de eerder beschreven voorbeelden met een heilige in een nis. Ook nu is de heilige in een nis weergegeven. De reliëfs uit deze groep zijn echter meestal niet rechthoekig. Aan de bovenzijde is de boog van de nis veelal ook in de lijst aanwezig. Een fragment uit Museum Catharijneconvent laat echter zien dat ook rechthoekige exemplaren voorkomen (zie afb. 53). Duidelijk zijn bij de voortbrengselen uit deze groep de stijlinvloeden uit de renaissance zichtbaar, hoewel ook de verwantschap met de oudere reliëfs niet ontbreekt. Het zwaartepunt van dit type moet in het laatste kwart van de vijftiende en/of het eerste kwart van de zestiende eeuw geplaatst worden. Bij reliëfs van dit type is de oorspronkelijk lege ruimte rond de heiligen opgevuld door een veelheid aan sterren, bloemen en ranken. Juist bij deze groep, sterk verwant aan enkele hieronder te bespreken ronde reliëfs, lijkt een belangrijke invloed van (de werkplaats van) Judocus van Vreden merkbaar. Zo is een reliëf met daarop een voorstelling van Maria Magdalena, dat gevonden werd in Utrecht in secundair gestorte grond afkomstig van het Vissersplein¹³⁹ vergelijkbaar met een reliëf in een museum in Münster dat uit zijn werkplaats komt.¹⁴⁰ Een in Leiden opgegraven fragment van een reliëf met Sint Barbara¹⁴¹ en een recentelijk gevonden fragment uit het Regulierenklooster te 's-Gravenzande met daarop een onbekende vrouwelijke heilige zijn mogelijk ook tot deze groep te rekenen.¹⁴² Relatief kleine reliëfs van Maria in sole in een renaissance boog uit Leiden en Delft lijken regionale varianten van dit type te zijn. Een mal voor het afdrukken van dergelijke plaquettes, die werd opgegraven in Leiden, dateert uit de eerste helft van de zestiende eeuw (afb. 57). Opvallend detail bij het voorwerp is de maansikkel waarop Maria



55
Mal, Reliëf moderne afdruk
Maria met Kind
pijpaarde, Utrecht, 1400-1500
h. 8,4 cm

56
Reliëf, Christuskind in stralenkrans
Noordelijke Nederlanden
pijpaarde met resten van polychromie
ophanggaatjes, 1440-1525
bodenvondst Utrecht
h. 14,5 cm

57
 Moderne afdruk
 uit een in Leiden opgegraven mal
 reliëf Maria met Kind „in sole“
 Leiden, 1500-1550
 h. 19,5 cm



geplaatst is. In plaats van de gebruikelijke ‘holle’ maansikkel staat Maria hier op de ‘bolle’ kant van de maan, dit in verband met het gezicht dat erin werd aangebracht. In Delft werd tussen productieafval een identieke maansikkel gevonden (afb. 58). Andere fragmenten van reliëfs uit dezelfde Delftse vondstgroep laten zien dat ook de rest van de voorstelling waarschijnlijk sterk gelijkend was op de Leidse mal. Overigens komen ook Madonna's voor tussen dit materiaal die staan op een gebruikelijke maansikkel (afb. 59). De Delftse exemplaren bestaan deels uit pijpenaarde en voor een ander deel uit terracotta. Uit Leiden komen ook twee fragmenten van terracotta reliëfs van een Madonna „in sole“ op een gebruikelijke maansikkel.¹⁴³

Iets later in de zestiende eeuw ontstaan reliëfs waarbij de invloed van de renaissance nog duidelijker merkbaar is. Een Maria met Kind uit Wassenaar heeft een duidelijk aan de renaissance ontleende boog met daarin een schelpmotief.¹⁴⁴ Ook een terracotta mal voor de productie van een groter reliëf dat werd gevonden in Amersfoort is stilistisch duidelijk aan de renaissance gerelateerd (zie afb. 28). Qua uiterlijk is een datering in de jaren dertig van de zestiende eeuw, of iets later, het meest voor de hand liggend.¹⁴⁵ Omdat de vindplaats van de mal,

het Amersfoortse Observantenklooster, tot in 1578 als klooster werd gebruikt, is een kloosterproductie waarschijnlijk. Een kleine plaquette uit Oldenzaal is vergelijkbaar met de Amersfoortse vondst door het vlakke reliëf waarin Maria en Jezus zijn uitgewerkt (zie afb. 37). Uitzonderlijk is het merk, in de vorm van twee ingestempelde letters G, dat zich op de achterzijde bevindt.

Een kleine doch bijzondere groep onder de reliëfs zijn de Vera-Iconen. Volgens de legende heeft Sint Veronica tijdens Christus' lijden Zijn bebloede en bezweet gezicht met een doek schoon gedept, waarna op de doek een afdruk van Zijn gelaat achterbleef.¹⁴⁶ De doek werd bewaard in Rome alwaar het voorwerp een geliefd doel voor pelgrims was. Binnen de context van Christus' lijden was ook de voorstelling van de Vera-Icon een geliefd thema. In Leiden werd in een beerput een tweetal identieke pijparden Vera-Iconen gevonden, waarvan er één terecht kwam in de collectie van H.J.E. van Beuningen (afb. 60).¹⁴⁷ Een opvallend detail bij dit object is de grote loodglazuurvlek die zich op Christus' nimbus bevindt. Deze laat zien dat het voorwerp in een pottenbakkersoven, die ook gebruikt werd voor het bakken van geglazuurd aardewerk, gebakken is. Een terracotta mal voor de productie van een Vera-Icon werd in Antwerpen temidden van vroeg-zestiende-eeuws pottenbakkersafval gevonden.¹⁴⁸ Een Vera-Icon met een veel expressievere verbeelding wordt bewaard in het Keulse Schnütgen-Museum.¹⁴⁹ Bij degelijke uit de werkplaats (of omgeving) van Judocis van Vreden afkomstige reliëfs bevond zich in de nimbus een gotisch randschrift. In 1969 werd in secundair gestorte grond in de Amsterdamse Bijlmermeer een klein fragment van een dergelijk reliëf opgegraven. Van het randschrift bleef alleen *EGRODORO* bewaard (afb. 61).

Uit de Dordtse binnenstad is een fragment afkomstig van een waarschijnlijk rond reliëf dat voorzien was van ophanggaten (zie afb. 61). Het werd gevonden in een afvalkuil van een pand aan de Groenmarkt.¹⁵⁰ Het bewaard gebleven deel is een platte uitstaande rand met daarop gotische letters. Dit zou van een nimbus rondom een Vera-Icon afkomstig kunnen zijn, van een type zoals dat juist beschreven werd. De verdiepte oppervlakte binnen deze mogelijke nimbus vertoont kleine in puntjes uitlopende lijnen. Deze lijntjes maken dat een eventuele nimbus met tekst vergelijkbaar is met die rond het hoofd van de eerder besproken heiligen in nis (zie afb. 50 en 52). Een andere mogelijkheid is, dat het fragment afkomstig is van een rond reliëf met een voorstelling van een Maria „in sole“. Een in dat geval verwant stuk is te vinden in het Rheinisches Landesmuseum in Trier.¹⁵¹ Dat dergelijke ronde reliëfs met een voorstelling van Maria „in sole“ binnen een randschrift ook in Nederland werden geproduceerd, toont het fragment van een mal uit de bodem van Leiden.¹⁵² De oorspronkelijke diameter van het Dordtse fragment bedroeg meer dan 25 centimeter, het-



58
*Reliëf, Maria „in sole“
pijpaarde, 1500-1550
misbakselvondst Delft*



59
*Reliëf, Maria „in sole“
terracotta, 1500-1550
misbakselvondst Delft*



60
Reliëf, Vera-Icon
Noordelijke Nederlanden
pijpaarde met loodglazuurolek
1450-1525, bodenvondst Leiden
b. 24,5 cm



61
Reliëfs: Vera-iconen
opschriften: „...DUO:PP...”
en „...EGRODORO:...”
Nederlanden en/of Duitsland
pijpaarde, één exemplaar met ophanggaatjes
1475-1550, bodenvondsten
uit Dordrecht en Amsterdam
b. 9,4 en 6,0 cm



geen betekent dat het in dat geval zou gaan om een zeer grote uitvoering van de over het algemeen veel kleinere ronde reliëfs.

Normaliter hebben ronde reliëfs een doorsnede van zo'n tien tot vijftien centimeter, hoewel ook veel kleinere exemplaren voorkomen.¹⁵¹ Mallen voor deze, veelal uit de tweede helft van de vijftiende en vroege zestiende eeuw daterende, reliëfs werden in Nederland, naast het eerder genoemde Leidse exemplaar, gevonden in Amsterdam, 's-Gravenhage en het Delftse Kartuizerklooster. Op de Amsterdamse mal is een voorstelling van de heilige Maagschap weergegeven (zie afb. 26).¹⁵² Deze Maagschap bestaat uit Anna; Maria, de moeder van Jezus; Maria Cleophas, de moeder van de apostelen Jacobus de Jongere, Jozef de rechtvaardige (of Barnabas), Judas en Simon; Maria Salmons, de moeder van Johannes de Evangelist en Jacobus de Oudere (van Compostella).¹⁵³ Naast Anna en de drie Maria's werden ook hun echtgenoten en kinderen afgebeeld. Het Amsterdamse stuk is rond 1500 te dateren, en werd gevonden in de Nieuwmarktbuurt tijdens de werkzaamheden voor de aanleg van de metro. Een pijp-aarden reliëf van dezelfde afmeting en een zeer verwante voorstelling is te vinden in een Berlijns museum.¹⁵⁴ De Haagse mal toont het verhaal van Lazarus (zie afb. 27), hij is waarschijnlijk iets ouder. Het Delftse stuk heeft de in 1514 heilig verklaarde stichter van de Kartuizerorde Bruno als onderwerp (zie afb. 22).¹⁵⁵ De mal is mogelijk in of kort na 1514 te dateren. Buiten de Nederlandse mallen van kleine ronde reliëfs zijn ook voorbeelden bekend uit Keulen, Konstanz en het Midden- of Nederrijnse stroomgebied.¹⁵⁶ De reliëfs vertonen een sterke overeenkomst met ivoren deksels van spiegeldozen overwegend uit de veertiende en vijftiende eeuw en mogelijk zijn ze hiervan afgeleid.¹⁵⁷ Overigens zijn de voorstellingen van de dozen overwegend profaan, iets wat bij de pijp-aarden reliëfs minder gebruikelijk is (al zijn spaarzaam voorkomende exemplaren bekend).¹⁵⁸ Ook de ronde reliëfs waren, zoals een exemplaar met een voorstelling van de wederopstanding uit Museum Catharijneconvent laat zien (afb. 62), oorspronkelijk gepolychromeerd. Juist de kleine reliëfs werden waarschijnlijk voornamelijk door de burger of kloosterling in zijn privé omgeving gebruikt. Een vroeg-zestiende-eeuwse miniatuur van een kamer met daarin Sint Geertrudis toont een dergelijk stuk hangend in haar bedstede.¹⁵⁹

Een klein rond reliëf uit 's-Gravenhage heeft een Madonna met Kind als voorstelling (afb. 63). Het voorwerp werd gevonden in een openbare afvalput in de Oude Molstraat waarvan bekend is dat deze in 1454 werd gedempt.¹⁶⁰ Een tweede fragment uit 's-Gravenhage is kleiner en heeft mogelijk de doop van Christus door Johannes de Doper als thema.¹⁶¹ Beide voorwerpen werden in de context van burgerbewoning opgegraven. Twee qua voorstelling identieke reliëfs uit Alkmaar en Gouda zijn gevonden op terreinen van voormalige kloosters (afb. 64). Het Alknaarse exemplaar kwam tevoorschijn uit een beerput van de

62
Reliëf, Opstanding van Christus
Middelrijns?, pijsaarde met polychromie
ophanggaatjes, 1420-1440
overleveringsstuk
d. 11,5 cm

64
Reliëf, annunciatie
Noordelijke Nederlanden
terracotta, 1450-1525, bodemvondst Gouda
d. 10,3 cm



Jonge Hof, het Goudse reliëf werd gevonden in een stortlaag bij het Maria Magdalenaconvent.¹⁶⁴ Op beide reliëfs zien we de maagd Maria in een omsloten tuin. Een niet te temmen noch te vangen eenhoorn legt zijn kop in haar schoot. Volgens de legende kon alleen een maagd dit fabeldier tot bedaren brengen. Het hier weergegeven thema van de jacht op de eenhoorn werd destijds veelvuldig gebruikt om de Annunciatie te verbeelden. Gabriël, blazend op een jachthoorn en vergezeld van jachthonden, jaagt het dier op. De eenhoorn neemt zijn toevlucht in de omsloten tuin waarin Maria zit, en legt zijn kop in haar schoot. In de rechter bovenhoek kijkt God vanuit de hemel toe. Op de achtergrond is een stad te zien, waarvoor een altaar met twaalf staven is geplaatst. Op de onderzijde van het (Alkmaarse) altaar is te lezen Virga Aaron hetgeen verwijst naar Numeri 17: 1-13. Hierin verkiest God Aaron als leider door zijn staf, die is geplaatst temidden van de elf andere staven van de overige stamvorsten Israels, als enige in bloei te laten staan. De afgebeelde stad is mogelijk Nazareth. Ook andere details, veelal in combinatie met een banderol, wijzen op nieuw- en/of oudtestamentische verhalen die Christus' geboorte aankondigen. Het geheel moet waarschijnlijk uitgelegd worden als de aankondiging van de geboorte van Jezus van Nazareth als koning van Israël. Op grond van de overige vondsten uit de Alkmaarse beerput kon geen scherpere datering dan een vijftiende-eeuwse voor de totale vondstgroep bepaald worden, terwijl ook het Goudse exemplaar zich moeilijk aan de hand van zijn context laat dateren.¹⁶⁵ Het Alkmaarse reliëf werd gemaakt van pijsaarde en is voorzien van twee ophanggaatjes. Mogelijk hing het bij één van de zusters in een kloostercel. De Goudse terracotta variant werd (volledig) uit lokale roodbakkende klei vervaardigd. De aanwezige vlekjes loodglazuur wijzen erop dat het in een pottenbakkersoven werd gebakken. De Goudse afdruk verschilt in detail van de Alkmaarse; ook is hij minder fijn, waardoor de banderolles bijvoorbeeld niet te



lezen zijn. In tegenstelling tot het Alkmaarse reliëf heeft het Goudse exemplaar geen ophanggaten. Mortelresten aan de achterzijde laten zien dat het ingemetseld heeft gezeten. Een tinnen reliëf met zowel dezelfde afmeting als voorstelling wordt bewaard in het Germanisches Nationalmuseum in Nürnberg.¹⁶⁶

In de collectie van Museum Catharijneconvent zijn drie ronde reliëfs uit Nederlandse bodem te vinden (afb. 65).¹⁶⁷ Een klein afwijkend stuk uit een beerput in Gorinchem heeft een buste als decor. Dit is mogelijk een profaan thema. Uit een beerput in de binnenstad van Leiden komt een groot fragment waarop de kindermoord van Bethlehem is weergegeven. In het Delftse Dertienhuizen is de onderste helft gevonden van een gesigneerd reliëf uit de werkplaats van Judocis Vredis, met daarop een voorstelling van Sint Anna-te-Drieën. Een identiek eveneens gesigneerd exemplaar is te vinden in de collectie van het Stads-museum te Münster.¹⁶⁸

Een laatste groep zijn de kleine (late) reliëfs. Een fragment van een rechthoekig gepolychromeerd exemplaar werd gevonden in een midden-zestiende-eeuwse vuilstortlaag juist buiten de Alkmaarse binnenstad (afb. 66). Het voorwerp heeft de kruisdraging als onderwerp. De grond binnen de scène is zwart, de menigte rondom Christus is zilverkleurig (vertind?). Christus' hoofd bevat rode verfresten en zijn gewaad was mogelijk purperkleurig. De voorstelling vertoont grote overeenkomst met één van de scènes uit een omstreeks 1420/30 te date-

63

Reliëfs

Maria met Kind en doop van Christus?

Noordelijke Nederlanden

pijpaarde, ophanggaatjes, 1400-1500

bodemvondsten 's-Gravenhage

d. 9,5 en 12 cm

65
*Reliëfs, buste, kindermoord van Bethlehem
 en St. Anna-te-Drieën
 pijpaaarde, 1450-1525
 bodenvondsten uit Gorinchem
 Leiden en Delft*



66
*Reliëf, kruisdraging
 Noordelijke Nederlanden, ophanggaatjes
 pijpaaarde met resten van polychromie
 1525-1575, bodenvondst Alkmaar
 h. 7,6 cm*

ren boek uit het Bodenseegebied.¹⁶⁹ Een beerput van het Delftse Kartuizerklooster bevatte een complete langwerpige voorstelling van het laatste avondmaal in renaissance stijl. Daarnaast bevatte deze put een ovaal reliëf met daarop een mythologische voorstelling (Herakles en Nessos; afb. 67).¹⁷⁰ Een fragment van een identiek laatste avondmaal werd gevonden in een beerput van het Delftse Minderbroederklooster.¹⁷¹ De eerder beschreven Oldenzaalse Madonna met Kind (zie afb. 37) is eveneens tot deze groep kleine reliëfs te rekenen.

Tenslotte bespreken we nog een voorwerp dat eigenlijk te rekenen is tot de eerder behandelde groep kleine ronde reliëfs (afb. 68). Zowel de afmeting als de wijze waarop de voorstelling is weergegeven zijn typerend voor deze groep laatvijftiende- / vroeg-zestiende-eeuwse reliëfs. De reden dat dit fragment toch apart wordt behandeld, is dat de voorstelling erop, in tegenstelling tot alle tot nog toe besproken reliëfs, niet religieus maar profaan van karakter is. Het is voor zover bekend het eerste profane voorbeeld dat uit de Nederlandse bodem tevoorschijn kwam. Centraal is op deze plaquette een fontein afgebeeld waarin zich badende en vrijende paren bevinden. Links van de fontein nodigt Vrouw Minne de toeschouwer via banderolles uit om met haar deel te nemen aan hetgeen zich in de fontein afspeelt. Aan de rechter zijde stond waarschijnlijk een



67
Reliëfs
Laatste Avondmaal
en Herakles en Nessos
Noordelijke Nederlanden
pijpaarde, ophanggaatjes, 1525-1575
beide reliëfs komen uit één beerput (bp. 6)
van het Delftse Kartuizerklooster
h. 8 en 11 cm

nar die eveneens via banderolles liet weten daar wel oren naar te hebben.¹⁷² Wat hier wordt uitgebeeld is één van de Zeven Hoofdzonden: de luxuria ofwel de onkuisheid. De nar staat in deze voorstelling symbool voor de zondige dwaas, die in zijn hang naar kortstondig aards vermaak, het belangrijkste doel van het leven, het zich richten op God, uit het oog verliest. Feitelijk heeft ook deze plaquette derhalve een religieuze strekking. Hoewel de groep van de profane reliëfs veel kleiner is dan die van de religieuze exemplaren, zijn diverse, vooral



68
*Reliëfs, Vrouw Minne
 en een nar bij een liefdesfontein
 Nederlanden of Duitsland
 pijsaarde, ophanggaatjes, 1450-1525
 bodenvondst Nijmegen
 d. 10 cm*

uit het Duitse taalgebied afkomstige, parallellen bekend.¹⁷³ Bij verschillende profane plaquettes staan juist Vrouw Minne en andere naakte, verleidelijke vrouwen centraal. Vrouw Minne komt ook voor als vrijstaand pijsaarden beeldje.¹⁷⁴ Het hier besproken reliëffragment werd gevonden in een vroeg-zestiende-eeuwse beerput behorend bij een huis aan de Nijmeegse Eiermarkt.

Tot zover de thans uit Nederlandse bodem bekende reliëfs. De grote exemplaren, waarschijnlijk daterend vanaf het midden van de vijftiende eeuw, werden voornamelijk gebruikt in (kerken en) kloosters. Voor de middel-grote rechthoekige voorbeelden uit dezelfde periode geldt vermoedelijk een zelfde verhaal, hoewel deze stukken ook door (rijkere) burgers werden gebruikt. De kleine ronde en andersoortige reliëfs hadden vermoedelijk een grotere verspreiding onder de gewone burgers en kloosterlingen.

De producenten van reliëfs zijn voor een belangrijk deel dezelfde als die van de pijsaarden beelden. Onder hen zijn professionele heyligenbackers, kloosterlin-

gen en pottenbakkers. Een aantal losse mallen voor de productie van reliëfs uit kloosters laat de mogelijkheid open dat (een deel van de) kloosterlingen uitsluitend reliëfs produceerden. Een denkbare constructie is dat er centraal bij enkele kloosters mallen werden vervaardigd, waarin kloosterlingen (van dezelfde orde) elders in den lande afdrukken vervaardigden. Mogelijk werden mallen voor reliëfs ook breder verhandeld, of werden er van reliëfs elders nieuwe mallen vervaardigd. Bepaalde onderdelen van mallen voor reliëfs kwamen wellicht via standaard patrijzen tot stand, hetgeen vergelijkbaar zou zijn met de eerder besproken voetstukken van beelden. We kunnen hierbij bijvoorbeeld denken aan de omlijstingen van bijvoorbeeld de reliëfs met een heilige in een nis. Ook de op deze reliëfs voorkomende teksten wijzen op een zekere mate van standaardisatie. Veelal zijn de randschriften overeenkomstig en verschillen alleen de namen van de diverse afgebeelde heiligen. Nederlandse, Duitse en Latijnse teksten werden mogelijk gevarieerd al naar gelang de doelgroep waarvoor geproduceerd werd. Tevens schuilt hierin een aanwijzing voor de productie van vergelijkbare stukken in zowel het Nederlandse als het Duitse taalgebied. De in Duitse musea bewaarde stukken komen sterk overeen met de in Nederland opgegraven stukken. De vondst van twee vergelijkbare kroningen van Maria (zie afb. 17 en 19) in Utrecht als wel van een exemplaar in Konstanz wijst op het internationale karakter van de productie. Het lijkt derhalve vooralsnog ondoenlijk om te spreken van typisch Utrechtse of zelfs Nederlandse of Duitse producties.

Judocus Vredis past als kloosterling goed binnen de groep producenten van pijparden reliëfs. Ongebruikelijk is zijn gewoonte om stukken te signeren. Het lijkt, wanneer we kijken naar andere heiligenbackers, zeer waarschijnlijk dat in zijn werkplaats ook beelden en beeldjes gemaakt zijn. Omdat deze niet werden gesigneerd, zijn ze echter niet te identificeren. Alleen de vondst van productieafval of een eventueel gesigneerd stuk zullen hierin uitkomst kunnen bieden. Voor zijn productie heeft Vredis waarschijnlijk oude mallen gebruikt, zelf mallen geproduceerd (al dan niet naar oude voorbeelden), oude voorbeelden gemoderniseerd en mogelijk zelfs van bestaande stukken mallen afgedrukt. Daarnaast zullen zijn stukken op hun beurt weer gebruikt zijn bij gelijksoortige praktijken elders. Ook lijkt de veronderstelling dat met zijn mallen door Kartuijzers elders voorwerpen zijn geproduceerd geen gewaagde. Een nabij het Kartuizer klooster van Trier gevonden mal met daarop de signatuur van Judocus lijkt deze stelling zelfs te bewijzen.⁷⁹ Kortom, het zal niet eenvoudig zijn om met zekerheid stukken uit de werkplaats van Judocus Vredis te identificeren. Wel is het mogelijk om aan de hand van gesignde stukken de bijdrage van Judocus en zijn werkplaats aan de pijparden industrie te reconstrueren. Vondsten uit Delft, Utrecht en Amsterdam laten zien dat zijn producten tot in de Nederlanden terechtkwamen (zie afb. 53 en 61).⁷⁹⁾

Zusammenfassung

Produktion und Gebrauch von Pfeifenton- und Terrakotta-devotionalien in den Niederlanden (ca. 1350 - ca. 1550)

Das Handwerk der „Heiligenbäcker“ vor Judocus Vredis - eine archäologische Untersuchung

Im späten Mittelalter gab es in den Niederlanden einen großen Bedarf an Objekten, die im Rahmen der privaten Frömmigkeit verwendet werden konnten. Diese Objekte wurden, wenn sie beschädigt waren oder nicht mehr dem Geschmack ihrer Besitzer entsprachen, wie Abfall behandelt. Archäologische Untersuchungen bringen solche Objekte gelegentlich wieder zutage (Abb. 3 und 4). Die Untersuchung dieser Realien ergibt ein gutes Bild darüber, wie vor allem der einfache Bürger die Objekte benutzte und seine persönliche Frömmigkeit pflegte. Der so entstandene Eindruck ist zu einem erheblichen Teil komplementär zu dem Bild, das durch die in den Museen aufbewahrten Objekten vermittelt wird. Dort zeigt man nämlich vor allem wertvollere Objekte, die für den Gebrauch in Kirche und Kloster oder beim Adel, der Geistlichkeit und dem Großbürgertum bestimmt waren. Wenn Funde im Zusammenhang mit ihrem Fundort und dem gesamten archäologischen Kontext untersucht werden, entsteht ein sehr detailliertes Bild über ihre vormaligen Benutzer. Die hier angesprochenen Objekte können vor allem in Klöstern, Schlössern, an Hauptstraßen oder in Wohnvierteln, in denen hauptsächlich Handwerker wohnten, gefunden werden. Die Untersuchung eines kompletten Fundortes bietet oft die beste Möglichkeit für eine genaue Datierung der gefundenen Objekte.

Betrachtet man das vorliegende archäologische Fundmaterial, dann scheint es, daß große Gruppen innerhalb der mittelalterlichen Städte in den Niederlanden in der Zeit um 1300 über billige, in Serie gefertigte Devotionalien verfügte. Diese frühen Objekte waren wohl überwiegend in Zinn-Blei-Legierungen angefertigt (Abb. 5). Während des -frühen- 14. Jahrhunderts kamen solche Metall-Bilder neben vergleichbaren Objekten aus Steingut und Pfeifenton vor (Abb. 6). Im späteren 14. Jahrhundert verschob sich aber der Schwerpunkt von den Metallobjekten zur keramischen Kleinplastik. Während des gesamten 15. und der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts kann man für die Niederlande von einer großen handwerklichen Produktion von kleinen und großen Plastiken und in geringerem Maße von Reliefs, gefertigt aus Pfeifenton und Terrakotta, sprechen. Die Konkurrenz zwischen verschiedenen Handwerkern führte zu der

Situation, daß diese für jeweils eigene Marktsegmente produzierten. Ein schönes Beispiel für diesen Wettbewerb sind Bilder vom Jesuskind, von dem sowohl Ausführungen in Metall, Pfeifenton wie Terrakotta vorkommen (Abb. 7, 8 und 9).

Wenn der „Heiligenbäcker“ über die notwendigen Utensilien verfügte, war die Produktion von Skulpturen einfach. In eine zweiteilige Form werden die Vorder- und Rückseite des Bildes abgedrückt (Abb. 10). Anschließend werden die beiden Teile zu einer Form zusammengefügt, wobei für größere Objekte noch eine Bodenplatte zugefügt wurde (Abb. 12).

Reliefs wurden auf die gleiche Weise gefertigt. Neben Pfeifenton wurde auch Terrakotta gebraucht, um Skulpturen und Reliefs zu „drucken“. Dazu wurde importierter Pfeifenton mit örtlich gewonnenem rotbrennenden Ton vermischt. Sogar reiner rotbrennender Ton wurde gelegentlich als Rohstoff benutzt. Weil die Skulpturen polychromiert wurden, mußten die rotbraunen bis schmutziggelben Objekte eine Grundierung erhalten. Spuren von einer Grundierung sind immer wieder auf ausgegrabenen Objekten zu finden (Abb. 11). Bei der Anfertigung der Modeln, mit denen die Bilder „gedruckt“ wurden, machte man häufig von standardisierten Teilen Gebrauch. So konnte zum Beispiel dasselbe Fußstück bei verschiedenen Objekten erscheinen (Abb. 12, 13 und 14).

Der älteste aus den Niederlanden bekannte Fund von Produktionsabfall eines „Heiligenbäckers“ stammt aus dem frühen 15. Jahrhundert und wurde beim Utrechter Strosteeg gemacht. In zwei Abfallgruben wurde neben einer großen Gruppe Hausrat auch Modeln für das Anfertigen von Bildern und einem Relief und schließlich Produkte in Form von Bildern und Bildchen gefunden (Abb. 15, 16, 17 und 18). Ein anderer großer Fundplatz von Produktionsabfall stammt ebenfalls aus Utrecht. Beim Schleifen eines Stadtwalls im Jahr 1844 wurden neben Modeln und Hohlformen für das Fertigen von Bildern und Reliefs auch Endprodukte gefunden.

Einige Reliefs aus diesem Fund (Abb. 19, 20 und 21) zeigen einen der schwierigen Aspekte der Untersuchung dieses Materials. In einer früheren Studie wurden diese Objekte nämlich ausschließlich nach stilistischen Merkmalen datiert. Diese differierten von 1400-1425 bis 1475-1525. Es ist aber unwahrscheinlich, dass wenn man davon ausgeht, daß alle Funde aus derselben Scherbenschicht stammen, solche weit auseinanderliegende Datierungen stimmen können.

Auch in Konstanz wurde Abfall eines Bilderdruckers ausgegraben, der stilistisch zwischen 1420 und 1460 zu datieren ist, während das übrige Fundmate-

rial auf die erste Hälfte des 16. Jahrhunderts datiert wird. Der Konstanzer Fund enthielt unter anderem einen Model für ein Relief der Krönung Mariens. Zwei nahezu identische Exemplare wurden zwischen dem schon beschriebenen Utrechter Fehlbrandmaterial gefunden (Abb. 17 und 19). Die Annahme scheint daher berechtigt, daß keramische Devotionalien während einer langen Periode unverändert produziert worden sind und auch in geographisch weit entfernten Gebieten ein vergleichbares Angebot produziert wurde. Inwieweit es zur Zeit möglich ist, spezifische lokale oder regionale Produkte zu unterscheiden, ist deshalb die Frage.

Aus Funden von Modeln, Hohlformen und anderem Produktionsabfall wissen wir jedenfalls, daß in den Niederlanden neben der Produktion in Utrecht auch in den Städten Antwerpen, Lüttich, Leiden, Delft, Dordrecht, Reimerswaal, Deventer, 's-Gravenhage, Amsterdam, Amersfoort, Geertruidenberg, Kampen und Gouda keramische Devotionalien produziert worden sind (Abb. 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28 und 57). Außerdem können wir davon ausgehen, dass es künftig neue Fundorte gibt. Die Funde belegen, daß keramische Devotionalien durch spezialisierte „Heiligenbäcker“ als Beiprodukt in Töpfereien und als handwerkliches Produkt durch Klosterschüler gefertigt worden sind.

Der Fund einer Model kann auch auf einen Handelsvorrat deuten, wenn man unterstellt, daß auch mit Modeln gehandelt worden ist. In einem solchen Fall hätte man zum Beispiel mit einem Utrechter Model an jedem beliebigen Platz in den Niederlanden Abdrucke fertigen können. Die Frage, die sich daran anschließt, ist die, ob man dann noch von Utrechter Produkten sprechen kann.

Eine weitere Möglichkeit ist noch die, daß andernorts abgeformte Objekte oder Reliefs als Patrizen gedient haben können, von denen wiederum neue Matrizen gefertigt worden sind. Eine in Leiden ausgegrabene Pfeifentonkopie einer Aachener Pilgerflasche aus Steinzeug deutet an, daß dergleiche Praktiken durchaus üblich gewesen sind (Abb. 29). Das Bild, das so entsteht, deutet auf eine weit verzweigte, fast industrielle Fertigung in lokalen, regionalen und überregionalen Zentren, die zeitbedingten Veränderungen unterworfen war.

Eine in Alkmaar gefundene Kölner „Maria im Strahlenkranz“ bestätigt, daß trotz regionaler Fertigung die Produkte über große Abstände gehandelt wurden (Abb. 30). Übrigens ist dieses Bild genau in die Periode zu datieren, in der aus Köln auch in großem Umfang Steinzeug und Hafnerware in die Niederlande ausgeführt wurde (Abb. 31); möglicherweise sind diese Devotionalien als Beiprodukt gehandelt worden. Die Produkte niederländischer „Heiligenbäcker“ sind ebenfalls über große Abstände gehandelt worden; Belege finden sich in Spanien, Frankreich und Skandinavien.

Die durch die „Heiligenbäcker“ hergestellten Objekte sind vor allem Kleinplastiken und eine kleine Anzahl Reliefs. Bei den Skulpturen handelt es sich hauptsächlich um einzelne oder Heilige in einer Gruppe, die nach ihren Abmessungen zwischen einigen Zentimetern und gelegentlich auch einem Meter variieren (Abb. 4, 10, 11, 12, 13, 14 und 18). Eine seltene Ausnahme wurde in Veere gefunden: ein Brustbild, das wahrscheinlich als Reliquien-schrein gedeutet werden muß (Abb. 32).

Gelegentlich wurden aus zueinander passenden Bildnissen Gruppen, wie z.B. ein Kalvarienberg (Abb. 36), zusammengestellt, in einigen Fällen auch schon vor dem Brennen (Abb. 33).

Die in den Niederlanden gefertigten Reliefs sollen noch ausführlicher besprochen werden. Retabel sind auch in Pfeifenton ausgeführt worden, indem mehrere Reliefs zusammengefügt wurden (Abb. 19). Seltenes Produkt der Pfeifentonindustrie ist Gewölbezierat. Die zwei bis heute bekannten Stücke wurden beide in der Utrechter Jacobikirche angetroffen.

Die Käufer der aus keramischen Materialien gefertigten Devotionalien dürften im wesentlichen in den unteren Schichten der damaligen Bevölkerung gesucht werden. Historischen Quellen berichten selten bis nie über solche Objekte. Die zahlreichen archäologischen Funde der letzten Jahrzehnte belegen aber, daß die Haushalte oft mehrere dieser Artefakte besaßen. So kamen aus zwei Abfallgruben aus einer Dordrechter Hauptstraße, damals vor allem von Handelsleuten bewohnt, zwei identische Pietas zum Vorschein, die beide im Zusammenhang mit anderen kleinen Objekten gefunden wurden (Abb. 12, 9, 35 und 13, 34). In einer Wohnung in der Nähe eines außerhalb der Stadt Deventer gelegenen Zollhauses mit angegliederter Herberge wurden nah beieinander Fragmente von drei Bildern gefunden, die möglicherweise auf einem Haushalter gestanden haben können (Abb. 36). Eine Abfallgrube in der Nähe der Oldenzaaler Plechelmuskirche enthielt ein Terrakottabild und ein kleines Pfeifentonrelief; beide zeigen „Maria mit dem Jesuskind“ (Abb. 37).

Reliefs kommen wohl bei Grabungen an Klöstern zum Vorschein, sehr selten bei bürgerlichen Wohnhäusern. Einer der wenigen Funde aus bürgerlichen Kontext stammt aus Utrecht (Abb. 38).

Der zuvor angesprochene Haldenfund aus dem Utrechter Strosteege zeigt, daß schon früh im 15. Jahrhundert in den Niederlanden Reliefs produziert wurden (Abb. 17). Ein aus dem Boden der historischen Altstadt von Dordrecht stammendes Fragment eines Terrakotta-Reliefs Maria mit dem Jesuskind - von dem gerade noch ein Händchen erkennbar ist - und einen musizierenden Engel dar-

stellend, ist stilistisch in das frühe 14. Jahrhundert zu datieren. Es ist aber auch möglich, daß Reliefs schon früher angefertigt worden sind (Abb. 39).

Auch ein kleines Relief aus dem frühen 15. Jahrhundert, das aus einem Utrechter Bodenfund stammt, ist aus Terrakotta gefertigt. Möglicherweise sind dergleiche freie Stücke Nebenprodukte lokaler Töpfer (Abb. 40).

Die Reliefs können aufgrund von Format, Model, ikonografischem Thema oder aus stilistischen Gründen verschiedenen Gruppen zugeordnet werden.

Die erste Gruppe wird gebildet von großen, zumeist rechteckigen Reliefs, von denen die bekanntesten die mit einer Anbetungsdarstellung nach einem Bild des flämischen Malers Robert Campin sind. Aus dem Boden sowohl in Delft wie Dordrecht sind Model dieser Reliefs bekannt (Abb. 23 und 24). Auch von in vergleichbare Model gedruckte Reliefs werden in den Niederlanden einige Beispiele gefunden (Abb. 41, 42, 43 und 44). Eine Variante dieses Relief-Typs mit Anbetungsszene wurde in Amsterdam ausgegraben (Abb. 45).

Ein zweites Thema, das auf großen Reliefs vorkommt, ist die Kreuzigung (Abb. 21, 42, 46, 47 und 48). Sankt Georg mit dem Drachen ist ein weniger häufiges Thema in der Gruppe der großen Reliefs (Abb. 48). Bis heute einzigartig in seiner Art ist ein Relief mit „Christus am Ölberg“, gefunden beim ehemaligen bischöflichen Schloß in Holten.

Eine letzte Untergruppe innerhalb drei großen Reliefs ist „Maria im Strahlenkranz“. Verwandt mit dieser Untergruppe sind kleinere Reliefs mit dem Motiv „Heilige in einer Nische“. Oft sind diese Reliefs auf einer Randleiste mit Umschrift versehen (Abb. 38, 42, 50, 51, 52, 53 und 54). Noch etwas kleinere rechteckige Reliefs, die „Krönung Mariens durch die Heilige Dreifaltigkeit“ (Abb. 17 und 19), „Maria mit dem Jesuskind“ (Abb. 55) und das „Jesuskind in einem Strahlenkranz“ (Abb. 56) sind verwandt mit den „Heiligen in einer Nische“. Sie scheinen zeitlich etwas früher gefertigt zu sein. Etwas später zu datieren sind die in einer mit Sternen und vegetativen Motiven dekorierten Nische dargestellten „Heiligen“ (Abb. 53, unten Mitte). Einige kleine Figuren „Maria im Strahlenkranz“ aus Leiden und Delft scheinen regionale Varianten dieses Typs zu sein (Abb. 57, 58 und 59).

Neben rechteckigen Reliefs kommen auch andere Formen vor. Ein „Vera-Icon“-Relief, Bodenfund aus Leiden (Abb. 60), ist verwandt mit einem Terrakotta-Model für die Produktion eines gleichen Objekts aus Antwerpen. Neben „Vera-Icon“-Motiven, die die Form des Christus-Hauptes mit einem Nimbus haben, kommen auch kreisrunde Exemplare vor (Abb. 61). Ein in Amsterdam

ausgegrabenes Fragment eines solchen Beispiels mit der Inschrift „EGRO-DORRO“ stammt aus der Werkstatt des Judocus Vredis. Auch ein in Delft gefundenes rundes Relief mit einer „Anna-Selbdritt“-Darstellung kommt aus derselben Werkstatt (Abb. 65, rechts unten).

Modelln aus Delft, 's-Gravenhage und Amsterdam bestätigen, daß kleine runde Reliefs auch in den Niederlanden produziert worden sind (Abb. 22, 26 und 27). Der Delftsche Modell wurde in einer Fäkaliengrube von dem kurz außerhalb der Stadt gelegenen Kartäuserkloster gefunden. Funde vergleichbarer Reliefs aus 's-Gravenhage, Gorinchem, Leiden und Gouda wurden sowohl in Klöstern wie in bürgerlichem Kontext angetroffen (Abb. 63, 64 und 65). Ein aus dem Gebrauch überliefertes Relief belegt, daß auch diese Objekte polychromiert waren (Abb. 62). Eine letzte in den Niederlanden gefertigte Gruppe Reliefs sind (spätere) kleine und zumeist rechteckige, quadratische oder solche von ovaler Form (Abb. 37, 66 und 67).

Ein kleines rundes Relief aus Nijmegen gehört typologisch zu einer der hier beschriebenen Gruppe (Abb. 68). Das Thema allerdings, eine Minneszene an einem Brunnen, ist im Gegensatz zu allen zuvor beschriebenen ein profanes. Dergleichen profane Reliefs bilden eine in den Niederlanden sehr seltene Untergruppe.

Judocus Vredis paßt als „Klosterinsasse“ gut in das Bild, das von der Gruppe der Produzenten keramischer Devotionalien besteht. Es wird aber nicht einfach sein, mit Sicherheit von seiner Hand gefertigte Objekte zu bestimmen. Seine Werkstatt produzierte wahrscheinlich Reliefs nach schon bestehenden - älteren - Vorbildern, neue Interpretationen davon und auch selbst entworfene Motive. Es ist auch wahrscheinlich, daß von ihm freistehende Objekte gefertigt worden sind. Die geringe Anzahl signierter Stücke oder das Fehlen von Fehlbränden macht es nahezu unmöglich, sich von Vredis' Werk ein abgerundetes Bild zu formen. Andere gleichzeitige oder spätere Werkstätten werden wiederum nach seinem Vorbild oder gar von schon bestehenden Reliefs neue Modelle gefertigt haben. Auch werden - zu schließen aus einem Fund eines von Judocus Vredis signierten Modells in der Nähe des Kartäuserklosters von Trier - in anderen Klöstern Abdrucke aus in Weddern gefertigten Modellen hergestellt worden sein.

Abschließend ist festzustellen, daß es nicht einfach ist, Arbeiten von Vredis mit Sicherheit zuzuschreiben. Allerdings kann durch die Untersuchung signierter Stücke sein Beitrag für die Produktion von Pfeifenton-Objekten rekonstruiert werden.

NOTEN

- 1 Van Beuningen & Koldeweij 1993 p. 215.
- 2 De Meyere 1986 p. 78.
- 3 Koldeweij 1995 p. 19-21.
- 4 Hoewel het bij de meeste vondsten om pijpen en sculpturen gaat, worden zo nu en dan ook beelden van natuursteen (Bourvy 1992), ivoor (Lemmens 1984), been (Magendans & Schulten 1987 p. 21) en hout (Baart 1995 p. 23, Bitter, Feld & Van der Pal 1992 p. 51, Cordfunke 1978 p. 174, De Groot & Monfoorts 1983 p. 70 en Peddemors & Carmiggelt 1993 p. 68-70) in de bodem aangetroffen.
- 5 De inventarisnummers van de Dordtse vondsten bij de verschillende afbeeldingen bestaan uit het jaar van opgraven, een werkputnummer en tenslotte een vondstnummer.
- 6 Met dank aan J.M. Baart, P. Bitter, E.J. Bult, W. Krook, A.C. Lagerweij, T.J. Hoekstra en M.M.A. van Veen.
- 7 Henry-Buitenhuis 1990 & Kleiterp 1990.
- 8 Muller 1878, De Jonge 1928, van Vlijmen 1982a en Klinkaert 1997.
- 9 Met dank aan H.J.E. van Beuningen en M. van Vlieden. Toen de collectie Van Beuningen-de Vriesse aan Museum Boijmans Van Beuningen werd geschonken, zijn de laatmiddeleeuwse pijpen en fragmenten uit deze collectie overgedragen aan Museum Catharijneconvent.
- 10 Dit tekstdeel is in belangrijke mate geïnspireerd op: Van Os 1994.
- 11 Van Os 1994 p. 164.
- 12 Van Os 1994 p. 12.
- 13 Van Os 1994 p. 102.
- 14 Filedt Kok 1994 p. 20.
- 15 Van Os 1994 p. 163.
- 16 Clevis & Smit 1990 p. 111 en Wustenhoff 2000. Zie voor een beeldje van onbekende herkomst: Vreeken 1994 p. 126.
- 17 Van de Vree 1997 p. 123 en 127-128.
- 18 In de archeologie worden vondsten vaak gebruikt om lagen en grondsporen te dateren. Hoewel de bestudering van de materiële cultuur als thema op steeds meer belangstelling mag rekenen, worden thema's als landschappelijke of topografische ontwikkeling helaas nog als belangrijker beschouwd.
- 19 Janssen 1983 p. 209.
- 20 Baart 1995 p. 25, Van Vlijmen 1982b p. 14 en Muller 1878 p. 111 (Johann von Gummersbach, genannt Bilderbäcker oder Bildermacher).
- 21 Caron 1982 p. 17.
- 22 Overduin & Knulst 1981 p. 1.
- 23 Verhaeghe 1989, Verhaeghe 1992, Verhaeghe & Gaimster 1992 en Ostkamp 1998.
- 24 Gaimster & Verhaeghe 1992 p. 317.
- 25 Van Os 1994 p. 100-103.
- 26 Caron 1982 p. 21.
- 27 Van Vlijmen 1982b p. 13.
- 28 Vergelijk Anoniem 1998 p. 119.
- 29 Caron & De Keijzer 1991 p. 11.
- 30 Dingemans 1922 p. 86. In de collectie van H.J.E. van Beuningen te Cothen bevindt zich een in Leiden opgegraven terracotta mal voor het drukken van een losse arm mer hand. De hand maakt het voor Christus bekende zegenende gebaar. In het West-Fries Museum te Hoorn is een terracotta voetstuk aanwezig dat los onder een beeld kon worden bevestigd.
- 31 Van Vlijmen 1982a p. 54 en afb. 18.
- 32 Leeuwenberg 1964 p. 154 en 156 en Van Riel 1993 p. 453.
- 33 Van Riel 1994 p. 451-452.
- 34 Muller 1878 p. 111.
- 35 Hoekstra 1976 p. 29 en Bloemers, Louwe Kooijmans & Sarfatij (red.) 1981 p. 157.
- 36 Baart et al 1977 p. 239-252.
- 37 Hoekstra 1976 p. 29 afb. 59.
- 38 Muller 1878, Van Vlijmen 1982a, De Jonge 1928, Klinkaert 1997 en Leeuwenberg 1973 p. 498-499.
- 39 Van Vlijmen 1982a p. 18.
- 40 Van Vlijmen 1982a p. 20.
- 41 Klinkaert 1997 p. 346, 452 en 455.
- 42 Nagel 1996 p. 133.
- 43 Nagel 1996 p. 84 en Farbtafel 3. Op zowel de Utrechtse afdruk als de mal uit Konstanz is een randschrift te lezen. Op de Utrechtse mal lijkt dit te ontbreken. Wanneer we echter goed kijken op de foto dan lijkt ook hier een vrijwel afgesloten randschrift aanwezig te zijn. Omdat de originele mal niet voor studie beschikbaar was kon dit echter niet geverifieerd worden.

- 44 Zie onder andere Leeuwenberg 1964 p. 156-157, 165 en noot 16.
- 45 Leeuwenberg 1964 p. 165.
- 46 Oost 1987 en Oost 1991.
- 47 Kleiterp 1990 en Anoniem 1987. Een onzekere factor bij deze vondstgroep is dat het bij een deel van het materiaal om vervalsingen lijkt te gaan (mondelinge mededeling A. de Vries).
- 48 Kleiterp 1990 p. 84. Vergelijk ook Anoniem 1987.
- 49 Bitter 1986 p. 125, Henry-Buitenhuis 1990 p. 75 en afbeelding 49.
- 50 Bult 1995.
- 51 De beelden stellen voor: een engel met pilaar, de gekruisigde Jezus, Maria met Kind, het Kindje Jezus in diverse maten en het Kindje Jezus in een kribbe. De reliëfs stellen Maria met Kind op maansikkel in een stralenkrans voor.
- 52 Renaud 1975 p. 97-99.
- 53 Kistemaker, Buzing & Schulten 1987, Kistemaker 1990 en Peddemors & Carmiggelt 1993.
- 54 Catalogus tentoonstelling 1980 p. 187 cat.no. 335.
- 55 Wetemans 1987. De gave Amsterdamse mal werd gevonden tijdens de aanleg van de metro in de Nieuwmarktbuurt. De in Enkhuizen gevonden mal met daarop mogelijk de drie koningen bevindt zich in een particuliere collectie te keulen (mondelinge mededeling W. Snip, Hoorn. Een foto met daarop de mal bevindt in zijn bezit).
- 56 Van Hoorn 1982.
- 57 Zijlmans & Kooiman 1994 p. 101 en 158 en Zijlmans 1992.
- 58 Van der Pol & Smit 1997 p. 81.
- 59 Van Vlijmen 1982b p. 14.
- 60 Kok 1997 p. 25.
- 61 Mondelinge mededeling Ruurd Kok.
- 62 Van Vlijmen 1982b p. 13.
- 63 Overigens kan dit niet oneindig gebeuren, tijdens het drukken van mallen slijt de patris.
- 64 Van Beuningen 1988.
- 65 Neu 1979, Neu-Kock 1988a, 1988b en 1993.
- 66 Neu-Kock 1993 p. 11, zie voor een identiek beeldje uit Deventer: Catalogus tentoonstelling 1980 p. 183-187. Een ander mogelijk Keuls beeldje, een Anna-te-Drieën met aan de achterzijde de passiewerktuigen (vergelijk Neu-Kock 1993 p. 35-36), werd gevonden in Nieuwlande en bevindt zich thans in de collectie van H.J.E. van Beuningen te Cothen.
- 67 Anoniem 1994.
- 68 Leeuwenberg 1965.
- 69 Van Heeringen 1994 p. 247. In de bodem van het voorwerp zijn voor het bakken de Romeinse cijfers XI en III ingekrast.
- 70 Leeuwenberg 1964 p. 151-156.
- 71 Bijvoorbeeld Van der Pol & Smit 1997 p. 79 en 124.
- 72 Leeuwenberg 1964, Caron & De Keijzer 1991 en Van Doel et al 1994 p. 84.
- 73 Klinkaert 1997 p. 452.
- 74 Haakma Wagenaar 1975.
- 75 Brabant: Arts 1998, Arts & Deeben 1982, Arts & Wiëre 1998, Dagobert Gooren 1959, Dagobert Gooren 1961, Graas 1983, Groeneweg 1982 en 1981, Halsema-Kubes 1972, Knippenberg diverse jaren, Stoepker 1983, Zijlmans & Kooiman 1994 en Zijlmans 1992; Gelderland: Lunsingh Scheurleer 1986, Clevis & Smit 1990, Pol & Smit 1997 en De Ruijter 1996; Holland: Anoniem 1987, Baart et al 1977, Baart 1990, 1995a en 1995b, Bakels & Lit 1988, Besteman & Heidinga 1975, Van Beuningen 1988, Bitter 1986 en 1988, Bult 1995, Van Dam 1988, Dullaart 1993, Hoek 1975, Henry-Buitenhuis 1990, Jacobs 1995, Jacobs & Van Veen 1996, Kaak 1988, Kistemaker, Buzing & Schulten (red.) 1987, Kistemaker 1990, Kleiterp 1990, Kok 1997, Koot 1994, Magendans & Schulten 1987, Meyerman 1981, Peddemors & Carmiggelt 1993, Renaud 1975, Van Riel 1993, Sarfatij 1990a en 1990b, Schilder (red.) 1990, Spaander & Leeuw (red.) 1979, Sprokholz (red.) 1994, Suurmond-van Leeuwen 1987, Van Veen 1994 en 1998, Vermeer 1986 en Wetemans 1987; Limburg: Clevis & Thijssen 1989; Overijssel: Catalogus tentoonstelling 1980, Dikken 1989, Dubbe 1987, Lubberding 1982, Ostkamp 1999 en in voorbereiding, Spijk z.j. en Verlinde et al 1983; Utrecht: Anoniem 1986a, Bloemers, Louwe Kooijmans & Sarfatij 1981, Bonnema 1997, Dingemans 1922, Groot & Monforts 1983, Haakma Wagenaar 1975, Hoekstra 1976 en Hoekstra 1978, Hoom 1982, De Jonge 1928, Keuzekamp-Roovers z.j., Klinkaert 1997, Klück 1981, Krauwier & Snieder 1994, Leeuwenberg 1973, De Meyere 1988, Muller 1878 en 1920, Van Rooijen 1997, Smit 1986, Terminck Groll 1996, Van Vlijmen 1982a en 1982b, Vogelsang 1905, Voskuilen 1985 en Zwart 1982; Zeeland: Anoniem 1999, Groeneweg 1987, Van Heeringen 1990, Van Heeringen 1994 en Olivier 1994.
- 76 Een mooi voorbeeld hiervan is Oldenzaal in Overijssel; een tweetal onlangs uitgevoerde opgravingen met daaraan gekoppeld de uitwerking leidde tot een tweetal vindplaatsen in een verder vrijwel leeg gebied.
- 77 Vergelijk Nagel 1996 p. 91.
- 78 Dagobert Gooren 1959 p. 134.
- 79 Wereld 1973.
- 80 Graas 1983 p. 223-224, vergelijk ook Van Vree & Janssen 1997 p. 123-126.
- 81 Van Vlijmen 1982b 1965 p. 14.

- 82
Vogelsang 1905, Leeuwenberg 1965 p. 156, Leeuwenberg 1973 p. 47 en de Jong 1985 p. 212-213.
- 83
Onder meer Leeuwenberg 1965.
- 84
Catalogus tentoonstelling 1980 p. 77.
- 85
Hoek 1975 p. 543.
- 86
Enkele thans aanwezige verschillen bevinden zich in gerestaureerde zones van het tweede afgebeelde beeld, vergelijk Van Vlijmen 1982b p. 14.
- 87
Vermeulen en Bartels 2000.
- 88
Ostkamp in voorbereiding.
- 89
Sprokholz 1994 p. 111-112, Vandenberghe 1980 p. 269-272 en fig. 5-57 en Voskuilen 1985 p. 50-51.
- 90
Met dank aan Hans Janssen, Jos Koldewij en Eddy Nijhof voor de over dit fragment gevoerde discussie.
- 91
Mondelinge mededeling A.M. Koldewij.
- 92
Bruijn 1979.
- 93
Zie voor fragment van terracotta Maria-beeld dat werd gevonden bij de Lauwerrecht: de Zwarte 1981 p. 50 - 51.
- 94
Zie Muller 1878 p. 112-113, Klinckaert 1997 en Van Vlijmen 1982a.
- 95
Vergelijk Leeuwenberg 1965 p. 161.
- 96
Klinkaert 1997 p. 738-740.
- 97
Leeuwenberg 1950b p. 82-84, een compleet exemplaar hiervan is in een Berlijns museum te vinden.
- 98
Leeuwenberg 1965 p. 165.
- 99
Mondelinge mededeling H.L. Janssen, de reliëfs waren nog niet voor onderzoek beschikbaar.
- 100
Chatelët 1996 p. 15.
- 101
Ridderbos en Van Veen (red.) 1995 p. 22-23.
- 102
Kistemaker 1990 p. 124 en Kistemaker, Buzing & Schulten 1987.
- 103
De Kock 1950.
- 104
Collectie Catherijneconvent Utrecht inv.no. RMCC b00096.001.
- 105
Bakels & Van Lit 1988 p. 143 en 145.
- 106
Baart 1995 p. 246 en Schilder 1997 p. 133-134.
- 107
Een afwijkend stuk omlijsting wijst erop dat in het klooster mogelijk een derde reliëf aanwezig was (mededeling Ab Lagerweij).
- 108
Mondelinge mededeling Henk Hendrikse (Provinciaal Archeologisch Centrum Zeeland). Inv.no. 1347-10.
- 109
Inv.no. RMCC b00096.008 (bodenvondst Waterlooplein), vergelijk Leeuwenberg 1965 p. 160.
- 110
Steyaert 1994 p. 314-315.
- 111
Het fragment werd in 1988 opgeraapt op een akker nabij Aardenburg (met dank aan Henk Hendrikse, Provinciaal Archeologisch Centrum Zeeland).
- 112
Steyaert 1994 p. 310-311.
- 113
Steyaert 1994 p. 312-313.
- 114
Met dank aan Ad Verlinde en Hans Janssen voor de informatie over het voorwerp.
- 115
Van Os 1994 p. 151.
- 116
Leeuwenberg 1965 p. 162, zie voor een afbeelding ervan de bijdrage van Kosel.
- 117
Inv. no. RMCC b00096.017.
- 118
Hensen 1899, inv.no. BMH bs06141, het stuk is afgebeeld in de bijdrage van Kosel.
- 119
Leeuwenberg 1965 p. 158, ook dit stuk is afgebeeld in de bijdrage van Kosel.
- 120
Met dank aan Peter de Boer, Spijk z.j. p. 7.
- 121
Overigens beeldt Kosel een Maria in sole af met een verwant randschrift (noot toegevoegd na voltooiing van het manuscript).
- 122
Collectie Archeologische Dienst 's-Gravenhage: inv.no. ZUT'93 129-1 (gevonden in een mestkuil, mogelijk sporen van gele polychromie).
- 123
Zie voor een afbeelding van dit stuk de bijdrage van Kosel.
- 124
Met dank aan zuster Jackeline van Bremen voor deze informatie.
- 125
Vandenberghe 1979 p. 270-271 en Fig. 5.
- 126
Collectie Museum Catharijneconvent, inv.no. RMCC b00096.002, een ander reliëf met een gekroonde vrouwelijke heilige in een nis uit de bodem van Keulen bevindt zich in hetzelfde museum, inv. no. RMCC b.00096.009.
- 127
Het opschrift is ontleend aan de in mei 1986 door M.L. Caron samengestelde lijst ten behoeve van de schenking van de pijparden fragmenten uit de collectie Van Beuningen-de Vriese. De teksten op de St. Catharina uit Londen en de Madonna uit Zoeterwoude zijn van Nederlandse origine (vergeleijk Muller 1899/1900 p. 218). Het stuk lijkt afkomstig uit de omgeving van Judocis Vredis (mondelinge mededeling F. Kosel).
- 128
Bakels & Van Lit 1988 p. 142, ook dit stuk is afgebeeld in de bijdrage van Kosel.
- 129
Bakels & Van Lit 1988 p. 142 en 144-145.

- 130
Inv. no. RMCC b 00096.007.
- 131
Anoniem 1926.
- 132
Het stuk werd gevonden in een afvalkuil aan de Dorstige Harthof (Voskuilen 1985 p. 50-51).
- 133
Collectie Museum Catharijneconvent, inv.no. AMB bs00712a-m (Anoniem 1962 cat.no. 86). Ook tussen de fragmenten van reliëfs uit het Delfse Kartuizerklooster bevindt zich een dergelijk scherfje met randschrift (collectie stadsarcheologische dienst gemeente Delft).
- 134
Oost 1987 p. 37 en Oost 1992 Fig. 3.
- 135
Sprokholt 1994 p. 111-112. In het Agnietenconvent te Kampen werd een reliëf opgegraven waarvan de voorstelling geheel onbekend is: Van der Pol & Smit 1997 p. 79.
- 136
Klinckaert 1997 p. 349.
- 137
Wankentje 1989.
- 138
Van Rooijen 1997 p. 104.
- 139
Collectie Museum Catharijneconvent inv.no. RMCC b00096.018.
- 140
Anoniem 1926 Cat.no. 195.
- 141
Henry-Buithuis 1990 p. 69 afb. 8 en p. 73 cat.no. 24.
- 142
Mondelinge mededeling M. van Veen.
- 143
Henry-Buithuis 1990 p. 66 afb. 2 en 3 en p. 72 cat.no. 2 en 3.
- 144
Bakels & Van Lit 1988 p. 144 en 146, het stuk werd gevonden in de insteek boven de afvalkuil van het adellijk huis waaruit het annunciatiereliëf tevoorschijn kwam.
- 145
Determinatie M. van Vlieden en H. Defoer (Museum Catharijneconvent Utrecht).
- 146
Van Beuningen & Koldeweij 1993 p. 133.
- 147
Het andere meer incomplete exemplaar kwam in een andere particuliere collectie terecht. De beerput waarin de Vera-Icon gevonden werd bevatte ook nog een fragment van een pijpaarden beeld van een onbekende heilige en een bronzen kandelaar (mededeling H.J.E. van Beuningen).
- 148
Oost 1987 p. 37 en Oost 1992 Fig. 1.
- 149
Legner 1970 p. 30 cat.no. 20, van dergelijke objecten zijn meerdere exemplaren bekend die alle zijn afgebeeld in de bijdrage van Kosel.
- 150
Uit deze afvalkuil kwam naast het gebruikelijke lokale roodbakken aardewerk, een rechthoekig tinnen teloor en een doedelzak spelende puntneusbaardmankruik tevoorschijn (datering circa 1500).
- 151
Seewaldt 1998 p. 282.
- 152
Kleiterp 1990 p. 82-83, hier abusievelijk als de mal van een voetstuk geïnterpreteerd.
- 153
Deze stukken worden soms geïnterpreteerd als insignes en blijven hier verder buiten beschouwing. Vergelijk Van Beuningen & Koldeweij 1993 p. 141 en Voskuilen 1985 p. 52-53. In de collectie van H.J.E. van Beuningen te Cothen bevinden zich enkele niet eerder gepubliceerde exemplaren.
- 154
Met dank aan Wiard Krook en Ab Lagerweij voor het opzoeken van het stuk en die ze er over verschaften. Ook dank ik M. van Vlieden en J. Koldeweij voor de determinatie van het afgebeelde onderwerp.
- 155
Brandenburg et al 1992 p. 17.
- 156
Kürth 1981 p. 36 afb. 16.
- 157
Renaud 1975 p. 98-99.
- 158
Seewaldt 1998, Nagel 1996 en Neu-Kock 1993.
- 159
Van Os 1996 afb. 36-39.
- 160
Bijvoorbeeld Neu-Kock 1993 p. 23.
- 161
Caron 1982 p. 20.
- 162
Carmiggelt & Van Ginkel 1993 p. 32.
- 163
Magendans & Schulten 1987 p. 25.
- 164
Kaak 1988 en Van Dam 1988 p. 40-43.
- 165
Het Alkmaarse reliëf bevindt zich in een (niet toegankelijke) particuliere collectie, terwijl het overige vondstmateriaal niet bewaard bleef.
- 166
Kürth 1981, p. 36 afb. 17.
- 167
Inv. no. RMCC b 00096.010, .011 en .012.
- 168
Brandenburg 1992 p. 132-133.
- 169
Nagel 1996 p. 77.
- 170
Renaud 1975 p. 96-98, ook voor een uiteenzetting over de mythologische voorstelling.
- 171
Collectie Museum Catharijneconvent, inv. no. RMCC b 00096.013.
- 172
Vergelijk: Mezger 1991 p. 158 afb. 69.
- 173
Kürth 1981, p. 25 afb. 1, p. 29-30 afb. 7-8, p. 36 afb. 15 en Mezger 1991 p. 158 afb. 69. De banderolles op het hier besproken fragment zijn in het Duits gesteld, hetgeen gezien de ligging van Nijmegen niet hoeft te verwonderen.
- 174
Neu-Kock 1988 p. 25 en Vandenberghe 1979 p. 270.
- 175
Seewaldt 1998 p. 282-283.
- 176
Met dank aan Herbert Sarfatij voor het kritisch doorlezen van het manuscript.

LITERATUUR

- Anoniem, 1926
Führer Landesmuseum. Münster 1926.
- Anoniem, 1962
Beeldhouwkunst. Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht. Utrecht 1962.
- Anoniem, 1986a
Expositie 120 bodemvondsten uit het privé-bezit van de Heer H.J.E. van Beuningen. In: Delft, 38e oude kunst- en antiekbeurs der Vereniging van Handelaren in Oude Kunst in Nederland. Delft 1986, p. 1-48.
- Anoniem, 1986b
Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de stad Utrecht. In: Archeologische en bouwhistorische kroniek van de Gemeente Utrecht 1985. Utrecht 1986, p. 112-114.
- Anoniem, 1987
Pijpaarden mal voor Franciscus-beeldjes. in: Catharijnebrief 19 (Oktober 1987).
- Anoniem, 1994
Beelden uit een bisschopsstad. Utrechtse beeldhouwkunst uit de Middeleeuwen en Renaissance. Utrecht 1994.
- Anoniem, 1998
Die grossen Privatsammlungen: In Gotischer Gesellschaft, Spätmittelalterliche Skulpturen aus einer niederländischen Privatsammlung. Aachen 1998.
- Anoniem, 1999
Onderzoek, waarnemingen en vondstmeldingen. Walcheren. Middelburg, Veerse Poort. Provincie Zeeland. Nieuwsbrief archeologie 9 (1999), p. 4.
- Arts, N., 1998
N. Arts, Een hoer onder het Eindhovense stadhuisplein. Archeologische verrassingen uit een middeleeuwse stadskern. in: Brabant's Heem 50-1 (1998), p. 12-21.
- Arts, N., & J. Deeben, 1982
N. Arts & J. Deeben, Opgravingen in een 15e-16e eeuwse nederzetting te Leenderstrijp. Geldrop 1982.
- Arts, N. & H. Wiëre, 1998
N. Arts & H. Wiëre, Keramiek. In: N. Arts et al (red.), De kastelen Blaarthem en Gagelbosch bij Eindhoven. Eindhoven 1998 (Archeologisch en historisch onderzoek in Eindhoven, deel 1), p. 67-88.
- Baart, J.M. et al, 1977
J.M. Baart et al, Opgraven in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek. Amsterdam 1977.
- Baart, J.M., 1990
J.M. Baart, Amsterdam, gewestelijke stad in de middeleeuwen, wereldstad in de Gouden Eeuw. In: H. Sarfatij (red.), Verborgten steden. Stadsarcheologie in Nederland. Amsterdam 1990, p. 152-162.
- Baart, J.M., 1995a
J.M. Baart, Middeleeuwse beeldjes uit de Amsterdamse bodem. in: M. Jonker et al, In beeld gebracht. Beeldhouwkunst uit de collectie van het Amsterdamse Historische Museum. Amsterdam 1995, p. 23-28.
- Baart, J.M., 1995b
J.M. Baart, Clarissen aten van eenvoudig aardewerk. Opgravingen in de Vindexdriehoek. In: Ons Amsterdam 47-10 (1995), p. 243-246.
- Bakels, A. & R. van Lit, 1988
A. Bakels & R. van Lit, Pijpaarden beeldjes en reliëfs uit Wassenaar. In: Westerheem 37-2 (1988), p. 141-149.
- Besteman, J.C. & H.A. Heidinga, 1975
J.C. Besteman & H.A. Heidinga, Het klooster Galilea Minor bij Monnickendam. Een historisch en archeologisch onderzoek. In: Hollandse studien 8, Dordrecht 1975, p. 1-130.
- Beuningen, H.J.E. van, 1988
H.J.E. van Beuningen, Een 16de eeuwse pijpaarden pelgrimfles uit Leiden. In: Bodemonderzoek in Leiden 10, Archeologisch jaarverslag 1987. Leiden 1988, p. 24-36.
- Beuningen, H.J.E. van & A.M. Koldewij, 1993
H.J.E. van Beuningen & A.M. Koldewij, Heilig en profaan. 1000 laatmiddeleeuwse insignes. Rotterdam papers VIII. A contribution to medieval archeology. Rotterdam 1993.
- Bitter, P., 1986
P. Bitter, Archeologisch bodemonderzoek in het bouwterrein van C & A Nederland aan de Haarlemmerstraat en spijkerboorsteeg te Leiden. In: Bodemonderzoek in Leiden 8. Archeologisch jaarverslag 1985. Leiden 1986, p. 85-152.
- Bitter, P., 1988
P. Bitter, Archeologisch onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het In Driesenplein en de ontwikkeling van de oever van de Oude Rijn op het Waardeiland te Leiden. In: Bodemonderzoek in Leiden 10. Archeologisch jaarverslag 1987. Leiden 1988, p. 84-129.
- Bitter, P., A.-M. Feld & T. van der Pal, 1992
P. Bitter, A.-M. Feld & T. van der Pal, Uit Alkmaarse bodem. Alkmaar 1992 (Alkmaarse Cahiers 3).
- Bloemers, J.H.F., L.P. Louwe Kooijmans & H. Sarfatij, 1981
J.H.F. Bloemers, L.P. Louwe Kooijmans & H. Sarfatij, Verleden land. Archeologische opgravingen in Nederland. Amsterdam 1981.
- Bonnema, A., 1997
A. Bonnema, Utrecht. Bergstraat. In: D.H. Kok, S.G. van Dockum & F. Vogelzang (red.), Archeologische kroniek provincie Utrecht 1990-1991. Utrecht 1997, p. 62-65.
- Bouvy, D.P.R.A., 1966
D.P.R.A. Bouvy, Beeldhouwkunst Kerkelijke kunst 2. Bussum 1966.
- Bouvy, D.P.R.A., 1992
D.P.R.A. Bouvy, Kunsthistorische beschouwingen van een vijftiende-eeuws Johannesbeeldje. In: P.H. Broekhuizen et al, Van boeren erf tot bibliotheek. Historisch, bouwhistorisch onderzoek van het voormalige Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen. Groningen 1992, p. 553-558.
- Brandenburg, T., 1992
T. Brandenburg, Heilige Anna, grote moeder. De cultus van de Heilige Moeder Anna en haar familie in de Nederlanden en aangrenzende streken. Uden 1992.
- Bruijn, A., 1979
A. Bruijn, Pottersvuren langs de Vecht.

- Aardewerk rond 1400 uit Utrecht. Rotterdam Papers III. Rotterdam 1979.
- Bult, E.J. et al, 1992
E.J. Bult et al, IHE/Delft prospers on a cesspit - IHE/Delft bloeit op een beerput. Archaeological research between Oude Delft and Westvest - Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest. Delft 1992.
- Bult, E.J., 1995
E.J. Bult, Archeologische kroniek voor Delft juni 1994 - december 1994. In: Delfia Batavorum. Historisch jaarboek voor Delft 1995.
- Carmiggelt, A. & E.J. van Ginkel, 1993
A. Carmiggelt & E.J. van Ginkel, De archeologie van Den Haag. Deel 3: de Middeleeuwen. 's-Gravenhage 1993 (VOM-reeks 1993 nr. 1).
- Caron, M.L., 1982
M.L. Caron, Pijpaarden beeldjes, individuele devotie en massacultuur. In: Vroomheid per dozijn. Utrecht 1982, p. 17-21.
- Caron, M.L. & M. de Keijzer, 1991
M.L. Caron & M. de Keijzer, Een 15de-eeuws pijpaarden reliëf van de grallegging. In: Catharijnebrief 35 (1991), p. 9-13.
- Catalogus tentoonstelling, 1980
Thuis in de late middeleeuwen. Het Nederlandse burgerinterieur 1400-1535. Zwolle 1980.
- Clevis, H. & M. Smit, 1990
H. Clevis & M. Smit, Verscholen in vuil. Archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925. Kampen 1990.
- Clevis, H. & J. Thijssen, 1989
H. Clevis & J. Thijssen, Kessel, huisvuil uit een kasteel. Venlo 1989.
- Cordfunke, E.H.P., 1978
E.H.P. Cordfunke, Alkmaar in prehistorie en middeleeuwen. Tien jaar stadskernonderzoek. Zutphen 1978.
- Dagobert Gooren, P., 1959
P. Dagobert Gooren, Onze lieve vrouw van Foy in Noord-Brabant. In: Brabants Heem 11 (1959), p. 134-137.
- Dagobert Gooren, P., 1961
P. Dagobert Gooren, Vondsten te Nijsel. In: Brabants Heem 13 (1961), p. 134-135.
- Dam, J.C. van, 1988
J.C. van Dam, Vondsten in het Nieuwe Marktgebied. In: J.C. van Dam & N.D.B. Habermehl, Het nieuwe marktgebied te Gouda. Van kloosterterrein tot winkelcentrum. Gouda 1988, p. 37-55.
- Dikken, E., 1989
E. Dikken, Zwols archeologisch dagboek. Bodenvondsten en andere ontdekte gegevens die een nieuw licht werpen op o.a. de Zwolse geschiedenis. Zwolle 1989.
- Dingemans, W.J., 1922
W.J. Dingemans, De pijpaarden Margaretha van Schelluinen. In: Oudheidkundig Jaarboek 2 (1922) (Derde serie van het bulletin van den Nederlandsche Oudheidkundige Bond), p. 82-88.
- Doel, P. van et al, 1994
P. Doel et al, Hout- en steensculptuur. Beeldhouwkunst 1200-1800 in de collectie van het Museum Boymans-van Beuningen. Rotterdam 1994.
- Dubbe, B., 1987
B. Dubbe, De vlucht naar Egypte in pijp-aarde. In: Antiek 21-6 (1987), p. 327-328.
- Dullaart, G., 1993
G. Dullaart, 13 Overige vondsten: Pijpaarden beeldjes. In: B. Koopmans, B. Tuinstra & B. Westenbroek (red.), Het Huis te Palenstein in Zegwaart. Historisch en archeologisch onderzoek naar een kasteel in het veen. Zoetermeer 1993, p. 109-111.
- Filedt Kok, J.P., 1994
J.P. Filedt Kok, Prenten voor privé-devotie. Van goedkope bidprentjes tot kostbare kunstwerken. In: Antiek 29-5 (1994), p. 20-25.
- Friedrich, F.H.W. & W. Conijn, 1967
F.H.W. Friedrich & W. Conijn, Beeldenstorm in pijp-aarde. In: Westerheem XVI-2 (april 1967), p. 57-63.
- Genabeek, R. van, 1994
R. van Genabeek, De Agnieten op de vloeddijk. Archeologisch onderzoek van een middeleeuws stadsklooster in Kampen (ongepubliceerde doctoraalscriptie middeleeuwse archeologie, I.P.P. - U. v. A. 1994).
- Graas, T.G.M., 1983
T.G.M. Graas, Pijpaarden beeldjes. In: H.L. Janssen (red.), Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch. 's-Hertogenbosch 1983, p. 223-228.
- Groeneweg, G., 1982
G. Groeneweg, Opgravingen in Steenberg. Verslag van het archeologisch onderzoek naar het voormalige Gasthuis van Steenberg (Nl-Bt.). Eindhoven 1982.
- Groeneweg, G., 1987
G. Groeneweg, Schatten uit de Schelde. Gebruiks- en siervoorwerpen uit de verdronken plaatsen in de Oosterschelde. Bergen op Zoom 1987.
- Groeneweg, G., 1991
G. Groeneweg, Majolica, een Jezusbeeldje en versierde nachtspiegels. Zestiende eeuwse afval van het huis „De Monissendans“ aan de Hofstraat te Bergen op Zoom. In: Brabants Heem 43 (1991), p. 56-70.
- Groot, H.L. de & M. Montforts, 1983
H.L. Groot & M. Montforts, Korte Nieuwstraat. In: Archeologische en bouwhistorische kroniek van de Gemeente Utrecht 1982. Utrecht 1983, p. 64-72.
- Groote, K. de., 1992
K. de Groote, Het afval van de Rijke Klaren. Noodonderzoek in de voormalige abdij van Beaulieu te Petegem (gem. Wortegem-Petegem, prov. Oost-Vlaanderen). In: Archeologie in Vlaanderen II (1992), p. 335-412.
- Groothedde, M., 1992
M. Groothedde, De archeologische werkgroep 3. Heiligen uit Zutphense bodem. In: Zutphen. Tijdschrift voor de historie van Zutphen en omgeving 11-3 (1992), p. 68-70.
- Haakma Wagenaar, Th., 1975
Th. Haakma Wagenaar, Gewelfsleutels in de Jacobikerk. Het vijf kerken restauratieplan 3-4. 1975.
- Halsema-Kubes, W., 1972
W. Halsema-Kubes, Pijpaarden beeld in de bedevaartskerk te Meerveldhoven. In: Antiek 6 (1972), p. 277.
- Halsema-Kubes, W. & G. de Werd, 1980
W. Halsema-Kubes & G. de Werd, Adriaen van Wesel (ca. 1417 / ca. 1490) een Utrechtse beeldhouwer uit de late middeleeuwen. Amsterdam 1980.
- Heeringen, R.M. van, 1990
R.M. van Heeringen, Archeologische kroniek van Zeeland over 1989. In: Het archief van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen 1990, p. 105-119.

- Heeringen, R.M. van, 1995
R.M. van Heeringen, Archeologische kroniek van Zeeland over 1994. In: Het archief van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen 1995, p. 123-141.
- Henry-Buitenhuis, E.V., 1990
E.V. Henry-Buitenhuis, Pijpaarden beeldjes uit Leidse bodem. In: Bodemonderzoek in Leiden 11/12. Archeologisch jaarverslag 1988/1989, Leiden 1990, p. 62-76.
- Hensen, A.H.L., 1899
A.H.L. Hensen, Een Madonnareliëf uit Wedderen te Zoeterwoude. In: De Katholiek 1899, p. 229-241.
- Hoek, C., 1975
C. Hoek, Schiedam. Een historisch-archeologisch stadsonderzoek. In: Holland. Regionaal historisch tijdschrift 7-6 (1975), p. 513-560.
- Hoekstra, T.J., 1976
T.J. Hoekstra, Archeologische kroniek van de Gemeente Utrecht over 1974-1975. Utrecht 1976.
- Hoekstra, T.J., 1978
T.J. Hoekstra, Archeologische kroniek van de Gemeente Utrecht over 1976-1977. Utrecht 1978.
- Hoorn, W.J. van, 1982
W.J. van Hoorn, Huisvuil, een waardevolle bron van informatie. In: Observantenklooster Amersfoort. Project van de A.W.N. Afdeling Vallei en Eemland. Amersfoort 1982, p. 148-150.
- Jacobs, E., 1995
E. Jacobs, Achter kerk en klooster. Opgravingen aan de Nobelstraat en de Zuilingstraat. 's-Gravenhage 1995 (VOM-reeks 1995 nr. 2).
- Jacobs, E. & M.M.A. van Veen, 1996
E. Jacobs & M.M.A. van Veen, Tussen koor en controle. Opgravingen op het terrein van de Algemene Rekenkamer aan het Lange Voorhout. 's-Gravenhage 1996 (VOM-reeks 1996 nr. 3).
- Janssen, H.L., 1983
H.L. Janssen, Het middeleeuwse aardewerk; ca. 1200-ca. 1550. In: H.L. Janssen (red.), Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch. 's-Hertogenbosch 1983, p. 188-222.
- Jong, F.W.M. de, 1985
J.W.M. de Jong, Drie 15de eeuwse beelden in het Provinciaal Overijssels Museum. In: V.T. van Vilsteren & D.J. de Vries (red.), Van beek en land en mensenhand. Feestbundel voor R. van Beek bij zijn zeventigste verjaardag. Zwolle 1985, p. 210-221.
- Jonge, F. de, 1928
F. de Jonge, Catalogus van het Historisch Museum der stad Utrecht. Utrecht 1928.
- Kaak, R.C., 1988
R.C. Kaak, Een 15e eeuwse devotiemedailon gevonden in de Doelenstraat. In: Alkmaars bodemnieuws 1-2 (1988), p. 13-16.
- Keuzenkamp-Roovers, O.N., z.j.
O.N. Keuzenkamp-Roovers, Utrecht als middeleeuwse stad. Leven in de late middeleeuwen. Utrecht z.j.
- Kistemaker, J.G.M., G.Ph.M. Buzing & P.J.W.M. Schulten (red.), 1987
J.G.M. Kistemaker, G.Ph.M. Buzing & P.J.W.M. Schulten (red.), Archeologisch bodemonderzoek in Delft 3 (januari 1987). Delft 1987.
- Kistemaker, J.G.M., 1990
J.G.M. Kistemaker, Delft, een gasthuis grondig bekeken. In: H. Sarfatij (red.), Verborgten steden. Stadsarcheologie in Nederland. Amsterdam 1990.
- Kleiterp, M.E., 1990
M.E. Kleiterp, Een verzameling pijpaarden mallen en beeldjes uit Leiden in het Rijksmuseum van Oudheden. In: Bodemonderzoek in Leiden 11/12. Archeologisch jaarverslag 1988/1989, Leiden 1990, p. 77-88.
- Klinckaert, J., 1997
J. Klinckaert, De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht. 3: Beeldhouwkunst tot 1850. Utrecht 1997.
- Klück, B., 1981
B. Klück, Springweg 110-130 (Myropskamen) en Springweg 100. In: Archeologische en bouwhistorische kroniek van de Gemeente Utrecht 1978 - 1979 -1980. Utrecht 1981, p. 65-74.
- Knippenberg, W.H.Th., 1962
W.H. Th. Knippenberg, Pijpaarden beeldjes. In: Brabants Heem XIV (1962), p. 54-57.
- Knippenberg, W.H.Th., 1963
W.H.Th. Knippenberg, Middeleeuwse, romeinse en moderne pijpaarden beeldjes. In: Brabants Heem XV (1963), p. 35-36.
- Knippenberg, W.H.Th., 1964
W.H.Th. Knippenberg, Het pijpaarden beeld van O.L. Vrouw te Aarle-Rixtel. In: Brabants Heem XVI (1964), p. 112-114.
- Knippenberg, W.H.Th., 1968
W.H.Th. Knippenberg, Pijpaarden beeldjes IV: Land van Heusden en Bergen op Zoom. In: Brabants Heem XX (1968), p. 153-155.
- Knippenberg, W.H.Th., 1969
W.H.Th. Knippenberg, Pijpaarden beeldjes V. In: Brabants Heem XXI (1969), p. 26.
- Knippenberg, W.H.Th., 1970a
W.H.Th. Knippenberg, Pijpaarden beeldjes VI: Den Dungen. In: Brabants Heem XXII (1970), p. 72-73.
- Knippenberg, W.H.Th., 1970b
W.H.Th. Knippenberg, Pijpaarden beeldjes VII: Hilvarenbeek. In: Brabants Heem XXII (1970), p. 93.
- Knippenberg, W.H.Th., 1971
W.H.Th. Knippenberg, Pijpaarden beeldjes VIII: Geldrop. In: Brabants Heem XXIII (1971), p. 58.
- Knippenberg, W.H.Th., 1973a
W.H.Th. Knippenberg, Pijpaarden beeldjes IX. In: Brabants Heem XXV (1973), p. 29-30.
- Knippenberg, W.H.Th., 1973b
W.H.Th. Knippenberg, Pijpaarden beeldjes X. In: Brabants Heem XXV (1973), p. 74.
- Knippenberg, W.H.Th., 1973c
W.H.Th. Knippenberg, Pijpaarden beeldjes XI: Geldrop, Den Bosch. In: Brabants Heem XXV (1973), p. 154.
- Knippenberg, W.H.Th., 1980
W.H.Th. Knippenberg, Devotionalia. Beelden, prentjes, rozenkransen en andere religieuze voorwerpen uit het katholieke leven. Eindhoven 1980.
- Kock, B. de, 1950
B. de Kock, Een belangrijke verzamelaarsvondst. In: Oud Nederland IV (1950), p. 8-11.
- Kok, R.S., 1997
R.S. Kok, Graven in een gracht. Archeologisch onderzoek bij een rioolaanleg in de Nieuwehaven te Gouda. Gouda 1997.
- Koldewij, A.M., 1995
A.M. Koldewij, Van de hoed en de rand... Betekenis en functie van Middeleeuwse kunst. Utrecht 1995 (Clavis kleine kunsthistorische monografieën, 14).

- Koot, J.M., 1994
J. M. Koot, In kannen en kruiken. Veertig jaar archeologisch onderzoek in Rijswijk. Rijswijk 1994 (Rijswijkse historische reeks, deel 11).
- Kneefel, F., 1983
F. Kneefel, Kromme Rijn. In: Archeologische en bouwhistorische kroniek van de Gemeente Utrecht 1982. Utrecht 1983, p. 78-79.
- Krauwier, M. & F. Snieder (red.), 1994
M. Krauwier & F. Snieder (red.), Nering en vermaak. De opgraving van een veertiende eeuwse markt in Amersfoort. Utrecht 1994.
- Kruijff, J.D. de, 1987
J.D. de Kruijff, Middeleeuwse pijparden beelden in Nederland (ongepubliceerde bijvakscriptie Middeleeuwen 1987).
- Kuipers, J.J.B., H. Hendrikse & A. van Waarden-Koets, 2000
J.J.B. Kuipers, H. Hendrikse & A. van Waarden-Koets, De onderkant van de Markt. De Westmonsterkerk van Middelburg in archeologie en historie. Abcoude 2000.
- Kürth, H., 1981
H. Kürth, Kunst der Model. Leipzig 1981.
- Leeuwenberg, J., 1950a
J. Leeuwenberg, De Utrechtse industrie van pijparden beeldjes en reliëfs. In: Oud Nederland IV (1950), p. 73-75.
- Leeuwenberg, J., 1950b
J. Leeuwenberg, De Utrechtse industrie van pijparden beeldjes en reliëfs II. In: Oud Nederland IV (1950), p. 81-84.
- Leeuwenberg, J., 1950c
J. Leeuwenberg, Het Moedergods-type in de pijparden-industrie te Utrecht. In: Oud Nederland IV (1950), p. 189-192.
- Leeuwenberg, J., 1962
J. Leeuwenberg, Een nieuw facet aan de Utrechtse beeldhouwkunst V. In: Oud Holland LXXVII (1962), p. 79-100.
- Leeuwenberg, J., 1965
J. Leeuwenberg, Die Ausstrahlung Utrechter Tonplastik. In: K. Martin et al, Studien zur Geschichte der Europäischen Plastik. Festschrift Theodor Müller. München 1965, p. 151-166.
- Leeuwenberg, J., 1973
J. Leeuwenberg (m.m.v. W. Halsema-Kubes), Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum. 's-Gravenhage/Amsterdam 1973.
- Legner, A., 1970
A. Legner, Spätgotische Skulpturen im Schnürigen-Museum. Köln 1970.
- Lemmens, G.Th.M., 1984
G.Th.M. Lemmens, Een veertiende-eeuws ivoren Mariabeeldje, gevonden te Nijmegen. In: Antiek 18-8 (1984), p. 394-396.
- Lubberding, H.H., 1982
H.H. Lubberding, Oudheidkundig bodemonderzoek in en om het Stadhuis van Deventer. In: A.C.F. Koch (red.), In en om het Deventer stadhuis. Deventer 1982, p. 41-51.
- Lunsingh Scheurleer, D.F., 1986
D.F. Lunsingh Scheurleer, Vondsten uit de kasteelgracht. In: D.J.G. Buurman (red.), Amersoyen. Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Amersoyen. Zutphen 1986, p. 160-208.
- Magendans, J.R. & P.J.W.M. Schulten, 1987
J.R. Magendans & P.J.W.M. Schulten, Onderdelen van het Spuikwartier. Opgravingen aan het Spui. 's-Gravenhage 1987 (VOM-reeks 1987 nr. 3).
- Meier, B., 1915
B. Meier, Judocis Vredis und die Utrechter Bilderbäcker. In: Westfalen 7 (1915), p. 105-136.
- Meyere, J. de, 1986
J. de Meyere, Een 'St. Antonius-kwelling' van een navolger van Hieronymus Bosch, in het Centraal Museum te Utrecht. In: Antiek 21-2 (1986), p. 74-80.
- Meyere, J. de, 1988
J. de Meyere, Het Agnietenklooster te Utrecht. Utrecht 1988.
- Meyerman, A.M., 1981
A.M. Meyerman, Archeologie: een levend element in het Historisch Museum. In: Historisch Genootschap Rotterdam Oktober 1981 - No. 31.
- Mezger, W., 1991
W. Mezger, Narrenidee und Fastnachtsbrauch. Studien zum Fortleben des Mittelalters in einer europäischen Festkultur, Konstanz 1991.
- Muller, S., 1878
S. Muller, Catalogus van het Museum van Oudheden. Utrecht 1878.
- Muller, S., 1899/1900
S. Muller, Nederlandsche heiligenbakkerijen. In: Bulletin Nederlandschen Oudheidkundigen Bond I (1899/1900), p. 213-219.
- Muller, S., 1920
S. Muller, Utrechtse heiligenbeeldjes uit de Middeleeuwen. Gouda 1920.
- Nagel, B., 1996
B. Nagel, Heilige in Serie. Eine technologische-kunstwissenschaftliche Untersuchung. In: R. Röber (red.), Glaube, Kunst und Spiel. Stuttgart 1996 (Almanach I), p. 59-132.
- Neu, S., 1979
S. Neu, Tonfiguren vom Breslauer Platz. In: Museen der Stadt Köln Bulletin I (1979), p. 1686-1688.
- Neu-Kock, R., 1988a
R. Neu-Kock, Heilige & Gaukler. Kölner Statuetten aus Pfeifenton. Köln 1988 (Kölner Museums-Bulletin. Berichte und Forschungen der Museen der Stadt Köln).
- Neu-Kock, R., 1988b
R. Neu-Kock, Irdene Kleinplastik im Spätmittelalter. In: J. Naumann (red.), Keramik vom Niederrhein. Die Irdenware der Düppen- und Pottbäcker zwischen Köln und Kleve. Köln 1988, p. 179-186.
- Neu-Kock, R., 1992
R. Neu-Kock, Pfeifentonfiguren. Eine volkstümliche Kunstgattung aus den Spätmittelalter. Beiträge zur Keramik 4 (1992).
- Neu-Kock, R., 1993
R. Neu-Kock, Eine „Bildenbäcker“- Werkstatt des Spätmittelalters an der Goldgasse in Köln. In: Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 21 (1993), p. 3-70.
- Olivier, R. (red.), 1994
R. Olivier (red.), Bodenvondsten uit - Goeree-Overflakkee - in bodenvondsten. 25 jaar archeologisch en historisch onderzoek door De Motte. Ouddorp 1994.
- Oost, T., 1983
T. Oost, De beeldjes en plakettes in pijparden en andere baksels. In: Catalogus tentoonstelling: Van nederzetting tot metro-pool. Archeologisch - historisch onderzoek

- in de Antwerpse binnenstad. Antwerpen 1983, p. 83-84.
- Oost, T. & J. Ackermans, 1987
T. Oost & J. Ackermans, Middeleeuws pot-tenbakkersafval opgegraven aan de Korte Ridderstraat. In: Cultureel Jaarboek Stad Antwerpen 1987, p. 37-39.
- Oost, T., 1991
T. Oost, Beeldjes en plakettes. Enkele archeologische gegevens uit Antwerpen over een volksgebruik. In: Liber amicorum prof. Dr. Jozef van Haver. Brussel 1991, p. 283-296.
- Oost, T., 1992
T. Oost, La production de statues et reliefs en terre de pipe à Anvers. Une contribution archéologique. In: C. Perier-d'Iteren & A. Born (ed.), Retables en terre cuite des Pays-Bas (XVe-XVIe siècle). Étude stylistique et technologique. (Catalogus tentoonstelling Université Libre de Bruxelles). Brussel 1992, p. 80-88.
- Os, H. van, 1994
H. van Os, Gebed in schoonheid. Schatten van privé-devotie in Europa 1300-1500. Amsterdam 1994.
- Os, H. van, 1996
H. van Os, Een engel in de koffer. Willem Neutelings en zijn verzameling. Maastricht 1996.
- Ostkamp, S., 1998
S. Ostkamp, Laat-middeleeuwse hoogver- sierde gatenpotten uit Rotterdamse bodem. In: Vormen uit vuur 165 (1998), p. 2-14.
- Ostkamp, S. (red.), 1999
S. Ostkamp (red.), De opgraving van het St. Agnesklooster in Oldenzaal. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 50. Amersfoort 1999 (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amers- foort).
- Ostkamp, S., in voorbereiding
S. Ostkamp (met bijdragen van O. Gou- bitz & J.F.P. Kottman), Wonen en werken nabij de Plechelmuskerk. Zestiende eeuwse vondsten uit een Oldenzaalse waterput. In: Westerheem (2001).
- Overduin, H. & W. Knulst, 1981
H. Overduin & W. Knulst, Wat is massa- cultuur? In: H. Overduin (red.), Massacul- tuur. Thuiscultuur, elf haagse interieurs. 's-Gravenhage 1981, p. 1-6.
- Peddemors, A., & A. Carmiggelt, 1993
A. Peddemors & A. Carmiggelt, Archeolo- gie van middeleeuws Nederland. Amster- dam 1993.
- Pol, F. van der & M. Smit (red.), 1997
F. van der Pol & M. Smit (red.), De suster- ren van Sanct-Agnetenhuus. De geschiede- nis, materiële cultuur en spiritualiteit van het Kamper Agnietenconvent. Kampen 1997.
- Regteren Altena, H.H. van (red.), 1972
H.H. van Regteren Altena (red.), Vondsten onder de Sint Olofkapel. Stadsarcheolo- gisch onderzoek in Amsterdam, Amster- dam 1972.
- Renaud, J.G.N., 1975
J.G.N. Renaud, De vondsten gedaan bij het archeologisch onderzoek naar het voormali- ge kartuizer klooster buiten Delft. In: R. Rothfusz & A.J.H. Rozemond (red.), De kartuizers en hun Delftse klooster. Een bun- del studien uitgegeven ter gelegenheid van het achtste lustrum van het Genootschap Delfia Batavorum. Delft 1975, p. 38-99.
- Riel, E.J.M. van, 1993
E.J.M. van Riel, Een vroeg-zestiende- eeuwse heiligenbeeld uit Alphen aan den Rijn. In: Antiek 27-9 (1993), p. 451-453.
- Röber, R., 1996
R. Röber, Heilige vom Hinterhof. Der Fund - eine kleine Sensation. In: R. Röber (red.), Glaube, Kunst und Spiel. Stuttgart 1996 (Almanach 1), p. 18-24.
- Rooijen, C.A.M. van, 1997
C.A.M. van Rooijen, Utrecht. Twijnstraat. In: D.H. Kok et al (red.), Archeologische kroniek provincie Utrecht 1992-1993. Utrecht 1997, p. 92-105.
- Ruijter, F. de, 1996
F. de Ruijter, De kluizenaar uit de beerput. De vondst van een pijpaarden beeld van Sint Antonius Abt. In: Westerheem XLV-II (1996), p. 96-104.
- Sarfati, H. (red.), 1990a
H. Sarfati (red.), Verborgene steden. Stads- archeologie in Nederland. Amsterdam 1990.
- Sarfati, H., 1990b
H. Sarfati, Dordrecht, van streekdorp tot eerste stad van Holland. In: H. Sarfati (red.), Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland. Amsterdam 1990, p. 102-111.
- Schilder, M. (red.), 1997
M. Schilder (red.), Amsterdamse kloosters in de Middeleeuwen. Amsterdam 1997.
- Seewaldt, P., 1998
P. Seewaldt, Bildmodellen aus Stein und Ton. Spätmittelalterliche und neuzeitliche Matrizen im Rheinischen Landesmuseum Trier. In: Trierer Zeitschrift 61 (1998), p. 279-302.
- Smit, M., 1986
M. Smit, Keukenstraat 10-42 / Schalkstraat 1a-1b. In: Archeologische en bouwhistori- sche kroniek van de Gemeente Utrecht 1985. Utrecht 1986, p. 157-163.
- Spaander, I.V.T. & R.-A. Leeuw (red.), 1979
I.V.T. Spaander & R.-A. Leeuw (red.), De stad Delft cultuur en maatschappij tot 1572. (tekstdeel + deel met afbeeldingen). Delft 1979.
- Sprokholt, H. et al (red.), 1994
H. Sprokholt et al (red.), Een kijkje in de Keizerstraat. Gouda 1994.
- Spijk, F., z.j.
F. Spijk, Vollenhove. Zeven eeuwen Cla- renberg. (Uitgave van de Stichting Oud- heidskamer Brederwiede, z.j.).
- Steyaert, J.W., 1994
J.W. Steyaert (m.m.v. M. Tahon-Vanroose), Laat-Gotische beeldhouwkunst in de Bour- gondische Nederlanden. Gent 1994.
- Stoepker, H., 1983
H. Stoepker, Pijpaarden beeldje. In: Bra- bants Heem 35 (1983), p. 212.
- Suurmond-van Leeuwen, H., 1981
H. Suurmond-van Leeuwen, Verslag over het jaar 1980. In: Bodemonderzoek in Lei- den 3. Archeologisch jaarverslag 1980. Lei- den 1981, p. 7-27.
- Suurmond-van Leeuwen, H., 1987
H. Suurmond-van Leeuwen, Verslag over het jaar 1986. In: Bodemonderzoek in Lei- den 9. Archeologisch jaarverslag 1986. Lei- den 1987, p. 7-34.
- Terminck Groll, C.L., 1996
C.L. Terminck Groll, Het pandhof van de St. Janskerk. In: Archeologische en bouw- historische kroniek van de Gemeente Utrecht 1926-1972. Utrecht 1996, p. 127-131.
- Trier, B., 1991
B. Trier, Eine spätmittelalterliche Pfeifen-

ronstapetie aus Lüdighausen. In: Knasterkopf. Mitteilungen für Freunde Indener Pfeifen Heft 5 / 1991, p. 19-28.

Vandenbergh, St., 1979

St. Vandenbergh, Het oudheidkundige bodemonderzoek in het Mechelse in 1977, 1978 en 1979. In: Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen 83ste boekdeel (1979), p. 244-282.

Veen, M.M.A. van, 1994

M.M.A. van Veen, Wonen op het zand en in het veen. Opgravingen in de Annastraat en Broekhorststraat. 's-Gravenhage 1994 (VOM-reeks 1994 nr. 1).

Veen, M.M.A. van, 1998

M.M.A. van Veen, 's-Gravenhage: Westende 15. In: R.M. van Heeringen (red.), Archeologische kroniek van Holland over 1997. II: Zuid-Holland. In: Holland. Regionaal historisch tijdschrift 30 (1998), p. 385-387.

Verhaeghe, F., 1989

F. Verhaeghe, Middeleeuwse tuinkapellen: metaal, ceramiek en ambachtelijke competitie. In: Westvlaamse Archaeologica 5-3 (1989), p. 65-83.

Verhaeghe, F., 1992

F. Verhaeghe, Light in the darkness: a ceramic lantern. In: D.R.M. Gaimster & M. Redknap (ed.), Everyday and exotic pottery from Europe c. 650-1900. Studies in honour of John G. Hurst. Oxford 1992, p. 167-176.

Verhaeghe, F. & D.R.M. Gaimster (met een bijdrage van M.J. Hughes), 1992

F. Verhaeghe & D.R.M. Gaimster (met een bijdrage van M.J. Hughes), Handles with face-masks: a cross-Channel type of late medieval highly decorated basin. In: D.R.M. Gaimster & M. Redknap (ed.), Everyday and exotic pottery from Europe c. 650-1900. Studies in honour of John G. Hurst. Oxford 1992, p. 127-156.

Verlinde, A.D. et al, 1983

A.D. Verlinde et al, Het kasteel Voorst. Macht en val van een Overijsselse burch. Zwolle 1983 (Vereniging tot beoefening van Overijsselsch recht en geschiedenis, werken nr. 36).

Vermeer, G., 1986

G. Vermeer, Het klooster Eemsteijn bij

Zwijndrecht. Zutphen 1986 (Clavis kleine kunsthistorische monografieën, deel 5).

Vermeulen, B. & M. Bartels, 2000

B. Vermeulen & M. Bartels, Wisseling van de wacht. 600 jaar wonen en waken aan de Snijperlingsdijk. Deventer 2000 (Archeologie in Deventer, 3).

Vlijmen, P.M.L. van, 1982a

P.M.L. van Vlijmen, Pijpaarden plastic in het Centraal Museum te Utrecht (ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, 1982).

Vlijmen, P.M.L. van, 1982b

P.M.L. van Vlijmen, Pijpaarden plastic, vervaardiging en verspreiding. In: Vroomheid per dozijn. Utrecht 1982, p. 12-16.

Vogelsang, W., 1905

W. Vogelsang, Vondst te Soest. In: Bulletin Nederlandschen Oudheidkundigen Bond VI (1905), p. 187-196.

Voskuilen, A., 1985

A. Voskuilen, Vrome vondsten. Catalogus bij de tentoonstelling, Centraal Museum Utrecht. Utrecht 1985.

Vree, D.M. van de & H.L. Janssen (m.m.v. E. Nijhof), 1997

D.M. van de Vree & H.L. Janssen (m.m.v. E. Nijhof), Het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse bebouwing op het Sint Janskerkhof. In: H.W. Boekwijt & H.L. Janssen (red.), Bouwen & wonen in de schaduw van de Sint Jan. 's-Hertogenbosch 1997 (Kroniek bouwhistorisch en archeologisch onderzoek 's-Hertogenbosch nr.2), p. 48-139.

Vreeken, H., 1994

H. Vreeken, Catalogus kunstnijverheid Middeleeuwen en Renaissance. Museum Boijmans-van Beuningen Rotterdam. Rotterdam 1994.

Wankenne, A., 1989

A. Wankenne, Découverte d'une vierge sculptée à Huy. In: Vie Archéologique. Bulletin d'information de la Fédération des Archéologues de Wallone 32 (1989), p. 129-131.

Werd, G. de, 1973

G. de Werd, Een Utrechts pijpaarden beeldje van de heilige Laurentius. In: Antiek 7-6 (1973), p. 476-479.

Westerink, G., 1997

G. Westerink, Een herrezen heilige. De

vondst van een Sint-Jorisbeeld. In: M. Barwasser & M. Smit (red.), Acht eeuwen tussen twee stegen. Archeologisch, historisch en bouwhistorisch onderzoek in Kampen. Kampen 1997, p. 90-105.

Wetemans, J.W., 1987

J.W. Wetemans, Een 15e eeuwse mál van een devotiemedailon uit Den Haag. In: Westerheem 36-5 (1987), p. 157-158.

Wustenhoff, J.E., 2000

J.E. Wustenhoff, Middeleeuwse tinnen Sedes Sapientiae. 'Op schoot van de Moeder zit de Wijsheid van de Vader.' In: D. Kicken, A.M. Koldewij & J.R. ter Molen (red.), Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen. Rotterdam Papers 11. Rotterdam 2000, p. 356-360.

Zijlmans, B., & L.G. Kooiman, 1994

B. Zijlmans & L.G. Kooiman, In de Hollandse Tuin III. Van klooster tot Prinsenhof. Een archeologisch bodemonderzoek in Hollands oudste stad. Geertruidenberg 1994.

Zijlmans, B., 1992

B. Zijlmans, Herrezen heiligen uit Bergse bodem. In: De Dongbode 18-4 (1992), p. 79-95.

Zwart, R. de, 1982

R. de Zwart, Lauwerecht (voormalige Hogelanden O.Z.). Heiligenbeeld. In: Archeologische en bouwhistorische kroniek van de Gemeente Utrecht 1981. Utrecht 1982, p. 50.

VERANTWOORDING COLLECTIES

Afdeling Archeologie – dienst Amsterdam: afb. 2 (inv.no. NZK 217-1), 3 (inv.no. DIJ 2-1), 4 (inv.no. ROKI 1-411), 27 (inv.no. MZ 8-106), 44-45 (inv.no. KA 81-2).

Archeologie Gemeente Deventer: afb. 36.

AWN-afdeling Vallei en Eemland Amersfoort: afb. 28.

Bouwhistorisch en Archeologisch Centrum Utrecht: afb. 15, 16, 17, 18, 38 (inv.no. DH/02/03/00/01/02) en 56 (inv.no. TW2 451).

Centraal Museum Utrecht: afb. 19 (inv.no. 2003), 20 (inv.no. 1996), 21 (inv.no. 1995) en 55 (inv.no. 1851).

Gemeente Alkmaar – dienst Stadsontwikkeling en Beheer afdeling Monumentenzorg en Archeologie: afb. 8 (inv.no. 93LIN42), 31 (inv.no. 93LAN5), 52 (inv.no. 98CAN414), 54 (inv.no. 88DST1P) en 66 (inv.no. 99BPAD139).

Gemeente Delft – Archeologie: afb. 22, afb. 23 (afgietsel), 46, 48 (inv.no. 86 ONG132), 58, 59 en 67.

Gemeente 's-Gravenhage – dienst Stadsbeheer afdeling Archeologie: afb. 26 en 63 (inv.no. OMB 30-3 en SH 85-6-1).

H.J.E. van Beuningen Cothen: afb. 25, 29, 33, 49, 50 en 60.

Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam: afb. 40 (inv.no. F4787).

Museum Catharijneconvent Utrecht: afb. 14 (inv.no. BMH bs917), 41 (inv.no. BMH bs712a), 42 (inv.no. RMCC B. 96.8, b96.1 en b.96.2), 53 (inv.no. RMCC b96.7, b96.5a-b, b96.3 en B96.4), 62 en 65 (inv.no. RMCC b96.10, b96.12 en b96.11).

Museum Palthehuis Oldenzaal: afb. 37.

Particuliere collecties: afb. 9, 12, 30, 35 en 47.

Pijpenkabinet Amsterdam: afb. 57 (inv.no. 13788) en 61 (inv.no. 16025a en 6942).

Provinciaal Archeologisch Centrum Zeeland: afb. 32 (inv.no. 1347-11).

Rijksmuseum voor Oudheden Leiden: afb. 23 (mal).

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Amersfoort: afb. 5, 7 (inv.no. TL Tol-Zuid 21-1-63), 10 (inv.no. DDT 87-66-11), 11, 13 (inv.no. 69-4-176), 24 (inv.no. DDT 82-41-3), 34 (inv.no. 69-4-176), 39 (inv.no. DDT 69-4-203) en 68 (inv.no. NYM 1014-2-77).

Stedelijke Musea Gouda: afb. 64 (inv.no. 10932 – Va 56).

Stichting Historisch Centrum Wassenaar: afb. 43 en 51.

Zwols Museum: afb. 6.

VERANTWOORDING AFBEELDINGEN

Afdeling Archeologie – dienst Amsterdam; W. Krook: afb. 2, 3, 4, 27, 44 en 45.

Archeologie Gemeente Deventer: afb. 36.

Bouwhistorisch en Archeologisch Centrum Utrecht: afb. 15, 16, 17, 18, 38 en 56.

Centraal Museum Utrecht: afb. 19, 20, 21 en 55.

Gemeente Alkmaar – dienst Stadsontwikkeling en Beheer afdeling Monumentenzorg en Archeologie; C. Prins: afb. 7, 8, 52 en 54, R. Roedema: afb. 30 en 31.

Gemeente Delft – Archeologie; A.M. Huf: afb. 23 (afgietsel), 46, 48, 58, 59 en 67.

Gemeente 's-Gravenhage; P. Ruig: afb. 26, Dienst Stadsbeheer afdeling Archeologie: afb. 63.

Museum Catharijneconvent Utrecht: afb. 14, 41, 42, 53, 62 en 65.

Rijksmuseum voor Oudheden Leiden: afb. 23 (mal).

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Amersfoort; M. Kosian: afb. 1, M. Bartels: afb. 11, F. Hoedeman: afb. 5, 6, 9, 10, 12, 13, 22, 24, 25, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 40, 47, 49, 50, 57, 60, 61, 64, 66 en 68.

Stichting Historisch Centrum Wassenaar: afb. 43 en 51.